

37(477)(09)(075,8)

Л93

**О. О. ЛЮБАР, Д. Т. ФЕДОРЕНКО**

# **ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ І ОСВІТИ В УКРАЇНІ**

**Частина третя: У НЕВОЛІ**

**Київ — 1996**

**О. О. Любар, Д. Т. Федоренко**, Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина третя: У неволі..

Рекомендовано Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних закладів.

Посібник розроблено в Науково-дослідній лабораторії з проблем педагогіки національної школи Криворізького педінституту.

Науковий керівник професор **О. О. Любар**.

Рукопис рецензували:

**М. І. Стрюк** — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Криворізького гірничорудного інституту,

**А. В. Дольчук** — кандидат історичних наук, викладач національної педагогічної гімназії м. Кривого Рогу.

ISBN N 5 — 7763 — 9398 — 1

584128

37(477)(091)(075.8)

Л 93

О. О. ЛЮБАР, Д. Т. ФЕДОРЕНКО

584128

# ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ І ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Частина *третьої*: У НЕВОЛІ

Рекомендовано Міністерством освіти України  
як навчальний посібник для студентів  
педагогічних навчальних закладів

БІБЛІОТЕКА  
М. ЖОРІЗЬКОГО  
Державного педагогічного інституту

КИЇВ — 1996

Третя частина посібника «Історія педагогічної думки і освіти в Україні» «У неволі» по-новому розкриває найменш досліджені сторінки трагедії України періоду загарбання її іноземними завойовниками та духовного поневолення українського народу.

Проте Україна, її кращі педагогічні сили не скорилися, створили власну національну систему навчання і виховання, що дало можливість жити і збороти ворога.

Посібник розрахований на студентів та викладачів університетів, педагогічних інститутів, слухачів інститутів післядипломної підготовки, учнів та викладачів педагогічних училищ, гімназій і коледжів при вивченні вітчизняної історії школи і педагогіки.

Друкується вперше.

## П е р е д н е с л о в о

Третя частина «У неволі» посібника «Історія педагогічної думки і освіти в Україні» з концептуально нових позицій (широке залучення архівних даних, численних донедавна «заборонених» публікацій, досліджень прогресивної української діаспори, які раніш були недоступними студентам і викладачам вітчизняних навчальних закладів, звільнення наукового аналізу від політичних нашарувань тощо) простежує становлення і розвиток українського шкільництва за часів татаро-монгольського іґа, в період перебування України у складі Литовського князівства та польського поневолення. Отже, історично — це надзвичайно великий і важливий час від руйнівного розбрату в Київській Україні-Русі до гетьманства і утвердження України як Козацької Республіки.

Об'єктивно ці століття стали епохою роздирання України на окремі «шматки», прагнення завойовників та місцевих феодалів позбавити народ традиційної культури, мови, школи, виховання. Але педагогічна думка, особливо народно-педагогічні уявлення про національне виховання, навчання, розвиток, формування юної особистості засобами сімейних традицій, обрядів і ритуалів українців, шкільництва і невтомна діяльність просвітителів в ім'я своєї гідності здійснили чудо: український народ і у мороці неволі зберіг власну мову, віру, релігію, церкву, самобутню культуру, національну духовність, школу і етнопедагогіку.

Феномен національної педагогічної культури України XIII—XVII століть заслуговує особливої уваги, детального дослідження і неупередженого висвітлення, позбавленого багатовікових нашарувань політики русифікації, вірнопідданства, а почасти й українофобії.

Частина третя посібника «У неволі» покликана реалізувати таку тему:

— дати теоретичне обґрунтування основних закономірностей розвитку національної педагогічної думки, загальної освіти і підготовки молоді до життя у складний період боротьби українського народу за виживання в епоху XIII—XVII ст.;

— довести самобутність національної системи народної освіти і виховання, української етнопедагогіки на новому етапі боротьби за національну незалежність і суверенність України;

— розкрити важливість та історичну значимість пізнавальної, виховної і національно формуючої ролі історії педагогічної думки, освіти і вищої школи України у найбільш трагічний для її незалежності період XIII—XVII ст.

Фактична недослідженість проблем освіти, виховання, шкільництва і педагогічної думки України XIII—XVII століть, відновлення національної школи і педагогіки незалежності суверенної держави вимагають вирішити такі практичні завдання:

— сформувати уявлення студентів про тяжкі умови боротьби українців за свою національну школу, освіту, педагогіку в період фактичної втрати Україною незалежності;

— ввести до наукового обігу нові документальні свідчення про стан розвитку і досягнення педагогічної думки, шкільної справи та освіти в Україні XIII—XVII століть;

— виховати у студентів стійке почуття потреби якісного засвоєння фактичного матеріалу про систему освіти і виховання, розвиток педагогічної думки в Україні XIII—XVII століть, як однієї з ланок формування основних рис менталітету рідного народу; потребу постійного пошуку нових документальних свідчень, забутих літературних джерел та фольклорних творів давнини, як свідків педагогічної культури рідного народу тієї доби.

Крім того важливо, щоб студенти знайшли шляхи практичного застосування здобутих знань у процесі формування світоглядної позиції учнів національної школи засобами традиційних систем навчання, нестандартних позакласних і позашкільних навчально-виховних заходів, підвищення рівня педагогічної культури батьків та організації просвітньої діяльності за місцем проживання учнівської молоді.

## Р О З Д І Л І. У НЕВОЛІ

### 1.1. Українське шкільництво за часів татаро-монгольського іга.

Безперервні міжособні чвари князів, прагнення окремих земель до виходу з-під влади Києва, постійні напади кочівників призвели до поступового занепаду Київської держави. Цьому сприяв і економічний чинник, який полягав у тому, що Київ втратив свою роль у міждержавній торгівлі, а також значно зменшився його вплив на формування і розвиток шкільництва, рівня педагогічної культури і освіти, не дивлячись на досить вагомий внесок Києва до скарбниці духовності української людності.

Як відзначає І. Крип'якевич, у зв'язку із спрямуванням торгівельних шляхів на Середземне море та Італію, «Україна опинилася осторонь світових ліній», що спричинило фінансове зубожіння держави.

Київська Україна-Русь уже у XIII столітті, розхитана міжособними суперечками та роздерта удільними князями, досить швидко і відносно легко потрапили під монголо-татарське поневолення.

В степах Середньої Азії здавна кочували татари, яких в давній історіографії звали монголами<sup>1</sup>. Вони поділялися на численні дрібні орди, але потім були об'єднані досить відважним вождем Гемучином, прозваним згодом Чингизханом, тобто Великим ханом. Успіх всюди супроводжував Чингиз-хана, який вирішив підкорити весь світ, як колись йому прорік якийсь старець. Ім'я Чингиз-хана наводило страх і жах у народів Азії і Європи. Ним матері лякали дітей, про нього по населених пунктах тодішньої України хвилями пішли легенди-перекази, легенди, що межували з вигадкою, або були нею. Важко нині простежити джерело виникнення цих легенд, але можна констатувати, що серед української людності, особливо серед простих людей, які зросли на казках про Змія Гориновича, Триголового Змія, про Котигорошка і Кожум'яку та інших фольклорних творів, замість жаху формувалися інші, патріотично окремілені почуття-бажання готовності стати на захист свого життя, рідної землі і країни.

1224 року одне з крил (загонів) війська Чингиз-хана ді-

1. Краткая отечественная история: В рассказах. Для народных и вообще начальных училищ. / Сост. С. Рождественский. Изд-е 26-е. — Сб., 1905. — С. 29:

сталося Європи; тоді пішли послы до України, до князя Мстислава Мстиславовича Удалого, славного князя Галицького, із закликом; «Сьогодні татари взяли нашу землю, а завтра візьмуть і вашу, якщо не допоможете нам»<sup>1</sup>.

Мстислав Удалий Галицький погодився проти війська Чингиз-хана, схилив на свій бік ще кількох українських князів і вийшов на річку Калку поблизу Азовського моря. На жаль, Мстислав Удалий бій програв, виснажили свої сили й інші князі, що укріпилися на пагорбах. На жаль, вони повірили запевненням татар про те, що їх разом з воїнами княжих дружин пропустять додому живими і неушкодженими, якщо вони здадуться переможцеві.

У принципі добродушні і довірливі українські князі повірили татарським обіцянкам і лише ступили до проходження, як були нещадно перебиті. І тільки одинакам вдалося уникнути підступної смерті. І знов по багатостраждальній Україні полилися хвилі журливих пісень про загибель у нерівному бою, про тяжку долю в татарській неволі, жахливі перекази, розповіді учасників і свідків тих кривавих подій.

Невдовзі татаро-монголи відновили похід на Україну.

Як відомо, 1240 р. Хан Батий особисто очолив похід на Київ і штурм його. Перекази і легенди донесли до нащадків дивовижні приклади героїзму; кияни вперто боронили златоглавий Київ.

Коли татари вдерлися на мур, кияни за ніч збудували нові дерев'яні укріплення і продовжували боротися до останньої змоги. Батий віддав належне мужності захисника Києва боярина Дмитрія, залишивши йому життя, коли він, поранений, потрапив у полон<sup>2</sup>.

Татарська навала, як свідчать давні дослідники, залишила Україну у страшному стані: міста і поселення у більшості зруйновані; від смороду трупів, що гнили біля них, не можна було ні пройти, ні проїхати; поля тягнулися на цілі сотні верст витоптані і випалені; не чути в них голосів людських; люди, хто уцілів від стріл і полону татарського, розбіглись по лісах; лише птахи небесні літали цілими зграями і звірі лісні рискали всюди, смакуючи здобиччю<sup>3</sup>.

1. Там само. — С. 30.

2. Історія СРСР. — Т. 1: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Під ред. Б. Д. Грекува. — К., 1950. — С. 145.

3. Краткая отечественная история: В рассказах... — Сб., 1905. — С. 35.



Монгольське іго настало враз після татарського зруйнування тодішньої України.

Золота орда із столицею в Сараї (що на Волзі в 50 верстах від Каспійського моря) не лише напала на Україну, а встановила панування над нею. Великий хан Батий принизливо підкорив українських князів. Так було запроваджено обов'язковим ритуал проходження слов'янських князів між двох вогнів для очищення від поганих намірів, а перед Батием — ставання на коліно. Це суперечить українським давнім традиціям, тому немало князів відмовлялися виконувати чужинський ритуал, залишаючись відданими рідній українській народній вірі. Історія зберегла ім'я князя Чернігівського, який категорично відмовився виконувати ритуали чужинців, за що Батий наказав стратити непокірного.

Життя-подвиг князя Михайла Чернігівського (загинув у 1246 р.) повернулося спалахом патріотичних настроїв серед українців того часу. Люди обурювалися свавіллям, що чинили монголи-окупанти та їх несамовиті баскаки (збирачі податей).

Так одного разу баскаки забрали, як свідчать легенди, і дослідження давніх істориків дореволюційної Росії, по одному сину з кожної сім'ї, яка мала трьох синів, захопили усіх здорових чоловіків, які були неодружені, жінок, які не мали чоловіків, всіх їх ординці зробили у себе рабами, а тих, хто залишився вдома, переписали і обклали тяжкою хатиною: кожен повинен був заплатити по ведмежій, бобриній, соболиній, хорьковій, лисячій шкурі, а хто не міг цього сплатити — забирали в рабство.

Зруйнувавши Україну-Русь, татарські поневолювачі мали значний вплив на утворення Російської держави і піднесення влади московських князів, що стало можливим, за твердженням російського історика М. М. Карамзіна, лише при підтримці ханів.

М. І. Костомаров вважав, що татари сприяли створенню єдиного державства в Росії, М. М. Покровський в татарах бачив прогресивну силу, що допомогла «перегнванню Русі міської у Русь сільську»<sup>1</sup>.

Надзвичайно цікавими є свідчення зарубіжних мандрівників тих часів. Так король Франції Людовик IX 1253 року

1. Краткая отечественная история: В рассказах... Спб., 1905. — С. 150.

відправив Вільгельма де Рубрука монаха-мінорита місіонером до татар. Монах-мандрівник зробив подорож через Судак, Дон, Волгу, а 1255 року повернувся через Кавказ, Малу Азію, залишивши такі важливі для нас свідчення про Україну тих літ;

...яка має скрізь ліси; вона тягнеться від Польщі і Угорщини до Танаїда. Ця країна вся спустошена татарами і тепер повсякчасно спустошується ними...

Саме татари дають переваги сарацинам перед руськими (українцями — автори), бо вони християни. Коли руські не можуть дати більше золота чи срібла, татари забирають їх дітей і їх, як стада в пустиню, щоб вони стерегли їхніх тварин<sup>1</sup>.

Київ, за свідченнями літописця, десятиріччями лежав у руїнах після татарських численних наскоків. Варварське спустошення не минало храмів, церков, монастирів, при яких діяли різні школи; руйнувалися цехові споруди, що вирубувало самобутню культуру та освіту української людності буквально під самісінький корінь.

В горнилі цих спустошень гинуло багато високо освічених діячів освіти, культури і науки України. Безліку їх було вигнано у неволю, продано до Османської імперії, що володарювала величезними територіями Європи, Азії, Африки.

Ворожу політику щодо України-Русі проводило Кримське татарське ханство, яке виникло на землях Золотої Орди.

Війська кримського хана Менглі-Гірея 1482 року напали на Київ і в котре зруйнували його<sup>2</sup>.

Кримські орди раз-у-раз вчиняли напади не лише на міста і села південної та центральної України, а й на Поділля та Волинь, грабуючи і спалюючи їх.

Ворожі напади кримських ханів зустрічали лише незначний опір з боку польсько-литовських володарів, які більше думали про експлуатацію місцевого люду, ніж про його захист. Населення, шукаючи безпеки, намагалося селитися навколо замків — Києва, Брацлава, Черкас, Канева, Остра, Чернігова та інших. Але замки майже усі були в напівзруйнованому стані<sup>3</sup>.

1. Вильгельм де Рубрук. Путешествие в восточные страны. СПб, 1911. — С. 85—86.

2. Історія УРСР. / За ред. К. К. Дубини та ін. — К.,

3. Там само. — С. 43.

В замках, як правило, відсиджувалися їх володарі та охорона, простий люд (селяни, міщани, ремісники) змушений був самотужки братися до зброї і боронити рідну землю, власну родину.

Проте Україна-Гусь не була знищеною. Хоч як не постраждав її люд, вона все ж продовжувала жити, пристосувавшись до нових умов. Місцеві князі, які прийняли підданство хана, продовжували управляти своїми землями та виконувати обов'язки, покладені на них Ордою.

Українська людність поступово поверталася на свої місця, відновлювала житла і облаштовувалася, налагоджувала свій побут і життя.

Поширена в літературі думка про масове винищення людності та переселення уцілілого населення після 1240 р. у північні райони, міграція у Київ і Київщину людей із Заходу є антинауковою.

Вона була породженням великоросійських шовіністів для ствердження наступництва російської держави, історії і культури Київської Русі. Так, російський історик М. Погодін стверджував, що Київщина була заселена великоросами, які за часів татарської навали переселилися на північний схід, а їх місце ніби зайняли малороси, що прийшли з Карпат, Галичини, Волині тощо. За таким ствердженням великороси є носіями культури Київської Русі, а українці до неї мають другорядне відношення.

Серйозні дослідження історії нашої Батьківщини від падіння Києва і до входження України до складу Литовської держави стверджують, що в Київщині залишилися ті ж люди, і ніякі переселенці не займали їхнього місця. Тут, на своїй землі, споконвічно жив український народ, що походив із древніх племен полян.

Варто зауважити на перебільшення ролі татаро-монгольської навали у житті Української держави. Вона, як стверджується в працях М. Максимовича, В. Антоновича і багатьох інших, була надзвичайно руйнівною, але не змінила вирішальним чином долю Київської землі. М. С. Грушевський з цього приводу писав: «Я нахожу, що ми не маємо твердих, позитивних підстав для того, щоб припускати поголовне побиття і суцільну розруху, запустіння Києва... Погром 1240 р. пошкодив добробут, торгівлю міста, зменшив його населення, але фатального значення приписувати йому ми не маємо права».

Далі в цій праці М. Грушевський робить більш категоричні висновки:

«Я не можу признати за монгольским нашестям вирішального, фатального значення для життя країни»<sup>1</sup>. На думку вченого, Київська держава зізнала суттєвих змін у побудові політико-суспільних відношень. Розрізненими її землями правили дрібні князі, які були на службі Орди, і повсюдно відновлялися попередні основи життя, соціального ладу. Разом з тим, перебуваючи під татарським ігом, український люд прагнув послабити князівську централізацію і встановити лад дрібних автономних общин. Це призвело до подальшого ослаблення князівської влади, остаточної втрати Україною своєї самостійності і державності.

Розрив зв'язків між північними і західними околицями великої імперії, якою була Київська Русь, призвів до появи нових народностей. Північне населення асимілювалося з фінськими і угорськими племенами, внаслідок чого створилася народність московитян, а пізніше росіян. На північному Заході з племен драговичів, кривичів, полочан та радимичів походить білоруська народність.

Після татаро-монгольської навали 1240 року український народ потрапив у подвійне ярмо. Йому прийшлося платити великі податі завойовникам і своїм князям, яких наставляв на князівство золотоординський хан. Народ не міг змиритися із таким становищем і намагався визволитися з-під чужинського ярма.

Провідну роль у визвольному русі української людності відіграли церква і школа. Ось чому після татарського наскоку з поступовим відновленням життя, в першу чергу відбудовуються церкви і школи при них.

Ті школи, які збереглися на руїнах і згарищах татаро-монгольського ярма, не обходили гострої теми протистояння ворогу, виховання почуття любові до України і ненависті до пригноблювачів.

Відомо, що декілька шкіл збереглося у Києві і Чернігові, Полтаві і Черкасах; плідно діяли початкові школи в населених пунктах Лівобережної і Правобережної України.

Освітні і культурні здобутки часів Київської України-Русі відроджуються, вони стають серцевиною духовного життя

1. Грушевский М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослав до кінця XIV ст. — К., 1991. — С. 432.

народу. Татарське нашествя не змогло знищити велику культуру українського народу, воно загальмувало її розвиток і останнє виконало роль організуючого фактору протистояння завойовникам, консолідації народу.

Про те, що освіта на Україні в XIII, першій половині XIV століттях не завмерла, відродилася із руїн і згарищ, свідчить такий факт: завойована у XIV ст. Литвою, наша батьківщина вразила пришельців високою освітою і культурою. Внаслідок цього, вони запозичили в українців мову, яка використовувалася як державна, прийняли християнство, звичаї та традиції. Як повага до наших порядків і способу життя українського народу, литовська влада дотримувалася принципу: «Старого ми не змінюємо, а нового не впроваджуємо».

Це стало важливим фактором збереження українського менталітету, позитивної асиміляції литовського елемента та поштовхом до нового спалаху розквіту культури населення України.

Отже, монголо-татарські набіги, Золота Орда не змогли зламати систему освіти до стану неможливості відродитися з попелу пожарищ — українська школа XIII—XIV століть постала якісно новою, орієнтовною на виховання захисників батьківщини, на підготовку мужніх і сильних воїнів, хліборобів, майстрових людей.

Виходячи з цього, можна припустити, що на землях України після 1240 року ймовірно навчання і виховання дітей здійснювалося так, як і до татаро-монгольської навали. При відновлених церквах і монастирях відкривалися школи, де навчалися діти різних станів. Ці школи були здебільшого елементарними. У зв'язку з політикою завойовників, спрямованою на знищення або обмеження влади керівної провідної верстви (князів, духовенства тощо), можна припустити, що на Україні, в період татарської залежності, переслідувалася діяльність вищих шкіл. Тому молодь з княжих, боярських родів віддавалася навчатися до вищих шкіл Галицько-Волинського князівства, яке стало наступницею культури Київської України-Русі.

Про те, що у роки після Батієвої навали, в Україні діяли школи, є багато матеріальних свідчень. Це графіті XIII—XIV ст. на стінах Софійського собору, пам'ятки книжної справи, літературні твори тієї пори тощо.

Початкові школи існували при церквах, вони були дос-

тупними народу. Зміст освіти був примітивним, але задовольняв тогочасні потреби суспільства. Школи перебували під опікою церкви.

Підвищені або середні школи (кафедральні) були при князівських дворах і монастирях, учні вивчали тут сім вільних наук, що давали знання латинської мови, деяку літературну ерудицію. У них навчалися вищі класи громадянства і готувалися державні люди, духівники, учителі тощо. Серцевиною діяльності всіх шкіл було використання здобутків освіти часів Київської України-Русі. Збереження духовних цінностей і виховання на них молоді розглядалося, як засіб об'єднання України-Русі і її боротьби із Золотою Ордою. Завдяки школі, повсюди розвивалася ідея визволення з-під татарського ярма. Народ не змирився із своїм приниженням, не втратив своєї гідності. Якщо і був у деяких місцях України рух «татарських людей», що хотіли татарської влади, то він носив, на думку багатьох дослідників, антифеодальний характер. Населення прагнуло з допомогою татар позбавитися ненависного київського дружинного ладу, жити вільно, громадою, як в докняжі часи. Залежність простого люду від татар, зводилася до сплати данини, але була набагато легшою, ніж від власних урядовців. Отже, цей рух був антикнязівським. Здобувши волю від своїх князів, «татарські люди» не змирилися б із зверхністю над собою визискувачів. Нестерпність до поневолювачів і нетерпимість їх були основною ідеєю тогочасної школи.

З іншого боку, народ засуджував тих, що розбивали єдність землі, і, разом з ординцями, руйнували рідну землю (Святополк Окаяний, або Клятий, Олег Гориславич тощо).

У літописах цього періоду лунають заклики: «Не погубіть землі, яку придбали батьки і діди ваші трудом великим і хоробрістю!».

У пам'яті народу відроджуються образи безстрашних оборонців рідного краю: Ігоря, Святослава, Володимира, Ярослава, Данила, Романа Галицьких та інших.

Народне виховання широко використовує різні жанри фольклору про національних героїв і величаві історичні події минувшини (легенди, перекази, пісні, билиці, думи, білини, рифмовані афористичні вистави тощо). І ця скарбниця народної мудрості стала вельми дієвим засобом виховання важливих соціальних почуттів справжнього патріотизму,

вірності рідній вірі і церкві, своєму народові і священній землі.

Відроджуються билиці та думи, билини, історичні пісні, виникають фольклорні твори інших жанрів, поширюються оповіді, перекази про напасників — татар тощо.

Досить поширеною серед молоді була поетична легенда про Михайлика і Золоті ворота. У ній засуджується підступність ворога, нерозважливість киян, які піддалися на умовлення татар, внаслідок чого останні зруйнували Київ. Закінчується легенда оптимістично: народ, в образі богатиря Михайлика, здолає ворога, поверне своїй батьківщині волю і могутність.

На формування історичної свідомості молоді, значно вплинули билиці, думи і билини, в яких прославлялися подвиги українських богатирів у боротьбі із завойовниками, звучала ідея звільнення з-під татарської неволі, об'єднання усіх земель українських для перемоги над ворогом.

Невичерпним джерелом досліджень культури і стану виховання в Україні після 1240 р. є літописи. Так, у Іпатському літопису за Єрмолаївським списком, повідомляється про 36 книг, створених (написаних, складених чи переписаних) князем Володимиром Васильовичем (помер 1280 р.) і подарованих ним різним церквам. Одній лише церкві на Любомлі князь передав 12 томів книг не лише релігійного, а й світського змісту («Пролог», «Ізборник великий» — збірка морально-дидактичного матеріалу з життя тогочасного суспільства), завдяки чому Любомлинська школа XIII — початку XIV століть, була чи не найбільш відомою в Європі.

Можна припустити, що поява та поширення княжих книг мали місце в середовищі, де грамотність стала загальним явищем, а школи — носіями освіти.

Надзвичайно цікавими є мініатюри Радзівіллівського літопису, що в XVI ст. потрапив до Білорусії, у XVII ст. — до Польщі, в бібліотеку князя Радзівілла (звідси й назва), потім до Кенігсбергської бібліотеки, і лише в ході семилітньої війни 1761 року повернувся до Росії. Мініатюри Радзівіллівського літопису — копії мініатюр XIII ст. — розповідають про соціально-економічне, політичне життя, побут і шкільництво українських земель періоду феодальної рідкообробленості і монголо-татарської навали.

Характерною є манера виконання мініатюр XI—XIV сто-

літь: на пергамент накладалась ґрунтовка, по якій художники фарбами наносили малюнки, а десь до XVI ст. і пізніше, майстри української мініатюри вже використовували легкі фарби — темперту (фарби, що виготовлені на основі яєшного жовтка), а потім — акварель, якими створювалися оригінальні сюжети мініатюр уже без ґрунтовки, а безпосередньо на папері.

Художні мініатюри літописів і рукописних книг того часу характерні конкретним показом справжніх картин життя тогочасного суспільства.

Галицько-Волинський літопис є головним джерелом вивчення історії південно-західних земель України XIII ст.

Найбільш цікава і важлива перша частина літопису, в якій розповідається про князювання Данила Романовича. Автор її, очевидно, був дружинником — прихильником Данила. Тут яскраво змальовано політичну діяльність князя, його боротьбу проти боярської верхівки. Стиль Галицько-Волинського літопису, особливо першої його частини, відзначається поетичністю. Це пояснюється високою культурою, літературними талантами його авторів і широким використанням усної народної творчості.<sup>1</sup>

Галицько-Волинський літопис зберіг у вічності ім'я «славутного певця» Митуса, який відмовився «служити» князю Данилу; сповіщає про розвинене музично-пісенне мистецтво, народно-поетичну творчість, яка природно мала антиординське спрямування.

Українські князівства після 1240 року (Київське, Чернігівське, Галицько-Волинське, Володимиро-Суздальське) мали величаві споруди храмів, що нині є пам'ятками культури. При храмах (церквах) і монастирях українських князівств відновлювані школи дотримувались давніх освітянських традицій української людності. В цей час продовжувало розвиватися землеробство, скотарство (розводили коней, велику рогату худобу, свиней, овець), зростали ремесла, цехове виробництво (кравців, ткачів, кушнірів, шевців, ковалів, пекарів, ювелірів, лучників, сідлярів, пивоварів та ін.). Кожен вид господарської культурної діяльності вимагав певних професійних знань та загальноосвітньої підготовки. Тому українське шкільництво після 1240 року, певно, вра-

1. Історія Української РСР. — Т. 1 / Гол. редак. О. К. Касименко. — К., 1953. — С. 113.



ховувало потреби загальної, так би мовити, початкової, освіти (навчання грамоті, читанню, лічбі, співу...), і зруйнованої татро-монголами економіки, що поволі відроджувалась в різних культурно-економічних центрах України, якими стали виступати князівства.

Розвиток феодальних володінь — великих князівських маєтків — мав певний вплив на появу шкіл при цих поселеннях, що, як правило, носили назви по імені своїх володарів, що виникали паралельно індивідуальному навчанню грамоти.

По-різному, залежно від професійної підготовки учителів, вимог і «установки» князя-володаря, відбувалось навчання і виховання учнів маєткових шкіл, які готувалися для задоволення господарсько-економічних, культурологічних і міжнародних, у тому числі і міжкнязівських, взаємин. І це було новим в історії українського шкільництва після 1240 року.

Скупі повідомлення літописців про освіту того часу дають можливість уявити основні напрями відродження українського шкільництва і окреслити такі основні шляхи його розвитку:

- індивідуальне навчання грамоти, читанню духовних книг, лічбі, народних пісень;

- розвиток початкових шкіл за зразком шкіл Київської Русі і підготовка фундаменту для розквіту якісно нової вищої школи України;

- продовження розвитку духовних шкіл, що задовольнили потреби в кадрах духовництва, в основному, для православної церкви;

- виникнення в певних районах України так званих «підпільних» шкіл навчання і патріотичного виховання підлітків і юнаків;

- активізація шкіл професійної майстерності ремісників і цехових майстрових;

- поява якісно нових маєткових (князівських) шкіл, що відіграли позитивну роль у розвитку системи освіти і виховання підрастаючого покоління в Україні тяжких часів після 1240 року.

Все це дає підстави твердити, що система українського шкільництва після 1240 року продовжувала розвиватися і існувати, Освітні традиції, що витримали випробування часом, об'єктивно сприяли збереженню національної самобутності української людності, її духовної нескореності.

### Завдання для самостійного студентського пошуку за піснею-плачем «У неділю рано-пораненьку...»

Ознайомтеся з текстом народної пісні-плачу «У неділю рано-пораненьку у всі звони дзвонять»<sup>1</sup>, в якій повідомляється про трагедію української землі 1240 року.

Поміркуйте і дайте відповідь на такі запитання:

1. Як могло трапитися таке, що після страшної руйни, залишеної татаро-монголами, українська земля відродилася, ожила?

2. Чому ординці нещадно жорстоко розправилися з церквою та священнослужителями?

3. Українські князі швидко стали на шлях співробітництва із завойовниками. Чи не з цих часів започатковано продажність українського панства і його готовність уступити будь-яким поневолювачам свого народу? Обґрунтуйте відповідь.

«У неділю рано-пораненьку у всі звони дзвонять»,  
У неділю рано-пораненьку у всі звони дзвонять;  
І старії, і малії весь голос голосять,  
На коліна упадають і Бога просять:  
«Поможи нам, Боже, Київ-город боронити:  
Діждемо Першої Пречистої, будемо обід становити»  
В неділю рано-пораненьку татари город достали,  
Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали;  
Старих людей, старесеньких усіх повбивали;  
Молоду челядоньку в плін забрали;  
Малих дітей, семилітніх, на кіл настромляли;  
До заходу соняшного церкви грабували;  
Всім церквам української верхи позбавили,  
З ікон святих вельми златі очі видирали,  
Всі святості церковнії під ноги топтали,  
А образи полотняні під кульбабки клали.  
Священника отця Йвана в річці утопили,  
До престолу, до святого коників в'язали,  
Восковими ставниками коней поганяли,  
А ризами, патрахілями коней накривали,  
А дзвонами спижевими коні накували...

1. У кн.: Історія України в народних думках та піснях. — К., 1993. — С. 40—41.

## 1.2. Українська школа в Литовській державі.

Вхід України до складу Литовської держави та звільнення її від татаро-монгольської залежності внаслідок переможної битви українсько-литовських загонів з татарами у 1363 р. об'єктивно сприяв подальшому розвитку української педагогічної культури та освіти і у певній мірі — духовності. У новій країні державною мовою приймається українська, нею ведуться урядування і судочинство, рідною мовою корінного населення пишуться книги, вона стає розмовною для литовських князів. Не тільки українське населення, а й литвини виховуються в українській культурі, православній вірі та звичаях. Так було до 1569 р., коли за Люблінською угодою Україна відійшла під владу Польщі на засадах колонії. Галицько-Волинські землі з середини XIV століття піддалися територіальній експансії і в 1349—1360 р. були прилучені до Польщі.

На заході України-Русі у II половині XIII—першій половині XIV ст. посилилася роль Галицько-Волинського князівства, яке продовжує політичні і культурні традиції Київської держави понад століття по татаро-монгольській навалі.

Ослаблена нападами монголів, Київська держава, розклавшись політично, стала легкою здобиччю литовських племен. Останні, об'єднавшись у державу, здійснили експансію на південь.

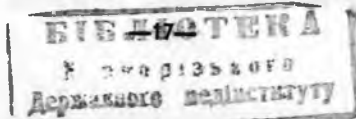
Розпочав завоювання України литовський князь Гедимін у 1320 році, а завершив Ольгерд, зайнявши 1362 року Київ.

Незважаючи на скуді історичні свідчення про стан шкільництва тих часів, є багато інших джерел, що показують вплив української культури на життя Литовської держави.

Високий рівень розвитку культури, у тому числі педагогічної, а також шкільництва, дозволили Україні за несприятливих умов чужинської окупації не лише зберегти власний етнос, а й значно вплинути на завойовників, на ближні і віддалені сусідські князівства, державні утворення типу імперій і навіть на досить віддалені територіально і етнічно країни.

Україна, як уже свідчилось, мала вплив на загальний розвиток Литви (Великого князівства Литовського).

Досить нагадати, що «господарські листи», грамоти, сеймові постанови писалися і оприлюднювалися українською мовою того часу.



Такими були «Судебник» 1468 р. і «Статут» 1529 р., що створені тодішньою українською мовою, хоча й під впливом західних діалектів (наріч).

Цією ж мовою створені «західноруські» літописи, хроніки, житія святих, нею перекладені церковні твори.

Навіть російські історики ще наприкінці сорокових років констатували:

«Руська Правда» мала величезний вплив на розвиток феодального права великого князівства Литовського. «Судебник» Казимира Ягайловича 1468 р. і перший «Литовський статут» 1529 р. містять у собі багато юридичних норм судового і процесуального характеру, запозичених з «Руської правди». Статутні земські грамоти являли собою в галузі кримінального і цивільного права дальший розвиток норм «Руської правди».<sup>1</sup>

Українська школа, освіта, педагогічна культура мала досить значний, коли не вирішальний, вплив на культуру великої і багатонаціональної держави, якою стало в XIV—XV ст. Литовське князівство, що захопило білоруські і більшість українських земель (Західна Волинь і Галицька земля належали Польщі; Угорщина поширювала свою владу на Славонію, Хорватію, Буковину, Волощину, Словакію, Закарпатські українські землі, Трансильванію, Молдавське князівство)<sup>2</sup>.

І за таких складних соціально-політичних, економічних, побутових, національних та інших умов українське шкільництво, народно-педагогічна культура, освіта, система національного виховання, що склалася в Україні протягом кількох останніх століть, допомогла народові вистояти в неволі, витримати геноцид, зберегти свою самобутність і здатність впливати на рівень загальної культури, державності інших народів і країн. Розтерзана на окремі шматки, Україна залишилась Україною і в складі Литовського князівства.

Діти, зрощені на священних землях України, в багатьох країнах Європи здобували славу вчених, просвітителів, будівничих воїнів-патріотів, ніколи не забуваючи про своє по-

1. Історія РСР. — Т. I.: З найдавніших часів до кінця XVIII ст./ Під ред. Б. Д. Грекова та ін.: Переклад з російської. — Вид. друге. — К., 1950. — С. 226.

2. Історія Української РСР. — Т. I. / Гол. ред. О. К. Касименко. — К., 1953. — С. 116—117.

ходження. Наприклад, у війську Дмитрія Донського (1389—1425) Дмитро Боброк Волинський відзначився в Куликовській битві як мужній воїн, як богатир і український славетний воевода. Після перемоги в Куликовській битві населення Московського і Литовського князівств славило українського героя; «Поступай як український воевода Дмитро Боброк», — казали тоді по школах і сім'ях. І не тільки українських.

За часів князювання Вітовта в Литві (1392—1430) залежність українських земель стала ще тяжкою, і збільшився гніт, експлуатація, грабування українського населення. Вітовт ліквідував українські князівства, зконцентрував у власних руках та під владою литовських бояр-католиків величезні земельні володіння. Литовські бояри значно збільшили і свої земельні володіння, і права та владу. Вітовт дав привілеї власному католицькому і німецькому міщанству, створив католицькі кафедри у Луцьку і Кам'янці-Подільському, взагалі став на шлях окатоличення української людності, що входила до складу Великого Литовського князівства. Вцілому, політика така не мала успіху, не зазнала всенародної підтримки, а окремі здобутки лише засвідчили дотримання українцями давніх традицій свого народу, вірності релігії, вірі і церкві дідів та прадідів, за що «не гріх і смерть прийняти...».

Відомо, що в Грюнвальдській битві 15 липня 1410 року німецькі рицарі були розбиті військом великого Литовського князя Вітовта, яке складалося з Київського, Луцького, Вітебського, Полоцького, Стародубського та інших полків, і війська короля польського Ягайла. У битві під Грюнвальдом і Танненбергом невмирущою славою вкрило себе слов'янсько-литовське військо, ядро якого складала українці, поляки, білоруси, росіяни, литовці та інші. Був також загін чехів, який очолив майбутній вождь гуситів Ян Жижка.

Серед воїнів різних національностей українці користувалися заслуженою славою хоробрих, сміливих, відважних воїнів, які керуються поняттями честі, обов'язку і відваги. Відомо також, що українські загони у 1422—1430 роки воювали на боці чехів-гуситів проти німецьких гнобителів. Виховання воїнів, підготовка молоді до служби у війську — наловго стає одним із завдань української школи.

І не випадково XV століття багате легендами і переказами про військову доблість, добродійність українських вое-

вод, як наприклад, князя Федька Острозького, що родом з Волині, про якого народний поголос свідчить як про талановитого, сміливого і хороброго воїна, як про національного героя того, сповненого війнами, століття.

То ж, перебуваючи у складі великого Литовського князівства, українська педагогічна думка, шкільництво, освіта національна культура продовжувала існувати, активно діяти, впливати на мистецтво, культуру, діяльність офіційних установ державотворення, на життя населення міст і сіл, місцевих шкіл тощо.

Важливо простежити, як в літературі і фольклорі литовського народу того часу стали з'являтися суто українські мотиви. Доказом тому можуть служити литовські народні казки «Куций-безхвостий», «Найшла коса на камінець», «Мужик на гостинах у барина» та інші, в сюжетно-проблематичній основі яких мотиви мудрості мужика у сутичці з вовком у лісі; покарання жадібного хазяїна, який скупився на харчуванні батрака під час косовиці; природної життєвої винахідливості і кмітливості простолюдина у взаєминах з багатієм та інші, що споконвіку властиві багатьом українським казкам аналогічної тематики.

Є всі підстави твердити, що більшість мотивів українських казок про тварин, а то й соціально-побутових, фантастичних та інших послужили «першокамінцями» для фундаменту аналогічних казок інших слов'янських народів, ще це є явищем закономірним, науково виваженим з погляду давньої української культури.

Час не зберіг нам достатніх джерел про стан шкільництва в Україні під владою Литви, яка протрималася на наших землях майже два століття. Проте існують окремі відомості, які характеризують деякі сторони освітньої справи. У багатьох місцях України діяли школи грамоти, школи для посадських людей, у яких навчалися діти купців і ремісників. Добре поширеною була мережа церковних шкіл: приходських, монастирських, соборних. У школах при Печерському та Михайлівському Золотоверховому монастирях учні одержували початки знань з арифметики, старослов'янської, грецької мов тощо. Діяльність шкіл опікувала українська шляхта і духовенство.

У середині XV ст. в Києві формується гурток вчених-перекладачів, які перекладали книги з давньоєврейської і латинської мов. Перекладається трактат англійського астроно-

ма XI ст. Джона Гапіфаса «Про сфери», відомого під назвою «Шестокрил».

Значні освітні центри існували в Галицько-Волинському князівстві.

Грамота 1370 р. є підтвердженням широкої грамотності населення, про що свідчить діловодство у магістратах Львова, Галича та інших міст.

На початку XV ст. відкривається школа при Богоявленській церкві. У 1544 р. Владислав III дозволяє побудувати школу при лікарні біля костела Св.: Духа; з 1398 р. діяла вірменська церква в Кам'янці тощо.

Про діяльність багатьох шкіл дізнаємося із судових справ. Так, в 1508 р. у документі магістрата про купівлю села Зубри з річного процесу дізнаємося про займ гривен, що давалися учнем кафедральної школи, а 1509 р. повідомляється про безчинства учнів, коли той і був убитий.

Навчання з огляду сучасних досягнень дидактики носило у чомусь примітивний характер, але з огляду тогочасного рівня шкільництва в європейських країнах методика складового навчання грамоти була передовою.

Найбільш поширеними, як і в Київській Україні-Русі, залишалися школи грамоти. У них з освітніми традиціями Київської України-Русі дітей навчали читанню, грамоті (письму), рахунку, співу і закону божому; діти завчали молитви, читали Часослов і Псалтир.

Як стверджує дослідник історії педагогіки Григорій Олександрович Мединський (1885—1957)<sup>1</sup>, процес навчання грамоті був досить тяжким, так як:

1. Навчалися здебільшого по рукописних книгах, тому доводилось звикати, по почерку переписувача;

2. Слід було букви і багато слів засвоювати в різних накресленнях, зокрема, вивчати найбільш вживані скорочення так званих підтиткульних слів;

3. Матеріал для читання (молитви, часослов) був для дітей важким, незрозумілим і нецікавим.

Дослідник української історії І. Крип'якевич так описує зміст та методику початкового навчання:

Щоб скоріше вивчити абетку, назви літер зв'язали у

1. Мединский Е. Н. Школа и педагогика в Московском государстве и в Юго-Западной Руси (XIV—XVII вв.) В кн.: Очерки по истории педагогики: Сб. статей / Под рук. Н. А. Константинова. — М., 1952. — С. 36.

штучні речення: «аз буки віди глаголь» (я тобі кажу буквами слово); «добро єсть земля діло» (земля — це велике добро); како люде мисліте (як люде думаєте); «рці слова твердо» (скажи твердо слово) і т. под.

Початки читання полярували на складах... Письма вчили уставного й каліграфували його на старий зразок. Це було потрібне для майбутніх переписувачів церковних книг... Скоропису вчилися найбільше ті, що мали намір стати урядовцями в канцеляріях, де вимагали скорого писання.

Врешті учень управлявся в співі й церковному богослуженні, бо школа була в тісному зв'язку з церквою і повинна була готувати церкві добрих служителів.<sup>1</sup>

Крім початкових шкіл існували школи підвищеного типу, Вони задовольняли потреби суспільства у підготовці державних службовців, чиновників різних рангів, переписувачів книг, управителів маєтків тощо.

Підвищені школи існували при маєтках українських феодалів — князів Острозьких, Заславських, Сангушків, Чорторійських, Збараських, Вишневецьких, Корецьких, Ружинських та ін. (Волинь, Київщина, Браสลівщина, що на Східному Поділлі).

І дарма укладачі «Антології педагогічної думки Української РСР»<sup>2</sup> так обережно і боязливо говорять про школи в Києві лише як про такі, що сприяють перепису знаменитої Київської Псалтирі (1397), Євангелія в Никольському Пустинному монастирі (1411) і інші монастирські (Киево-Печерський, Михайлівський тощо) школи.

Також дуже скромно сповіщається і про школи у Львові та інших регіонах України. А мережа найрізноманітніших шкіл України у складі великого Литовського князівства, всупереч антиукраїнської політики офіційної влади (книжовної справи, грамоти, школи ремісничої майстерності, військової підготовки юнаків, шкіл іконопису, народного малярства, церковного і народного співу, духовні школи по підготовці священнослужителів та ін.) була досить розвиненою, широкою. В кожному більш-менш значному за розмірами населеному пункті існувало по кілька шкіл різних типів!

1. Крип'якевич І. Нове шкільництво / У кн.: Історія української культури. / За загал. ред. І. Крип'якевича. — К., 1994.—С. 120.

2. Антологія педагогічної думки Української ССР. / Сост. Н. П. Калениченко. — М., 1988. — С. 69—72.



Саме досягнення шкільництва, національної культури, науки і мистецтва затримали на випаленій землі українську самотність.

Усі ми завдячуємо початковій школі, мережа якої була досить представницькою. Проте, на жаль, середня і вища школа в умовах втрати суверенності так і не була відновлена в Україні. У ній не були зацікавлені поневолювачі — ні золотоординці, ні литвини, які за рівнем культури і цивілізації стояли значно нижче за українців. Це привело до занепаду наук, виродження української інтелігенції, що надзвичайно зашкодило Україні. Як писав невідомий автор у «Пересторозі», коли б українці науку мали, тоді за невідомістю своєю «не прийшли б до такої погибелі»<sup>1</sup>.

Ряд писемних пам'яток давнини (Ухвала Стоголового собору 1551 року, наприклад) засвідчили нестачу навчально-освітніх закладів і турботу українського суспільства про заснування нових шкіл. Тому цілком природним є той факт, що саме у XV ст. значно поширилася діяльність так званих «приватних учителів — майстрів грамоти». Такі учителі навчали дітей грамоті за певну платню. Власне нового в цьому явищі нічого немає, адже «майстри грамоти» відомі різним давнім цивілізаціям: давньоєгипетській, шумерській, ассирійській і давньоукраїнській (часів Оріяни).

Тож, кажуть, історія має звичку повторюватись через певний час, але не конгруентно, а на якісно новому вищому рівні досягнень.

«Стоглавий собор ухвалив «учинити училища» в будинках священників, дияконів і дячків. У відношенні зросту числа шкіл XVI ст. становить, безсумнівно, переломний час».

І коли в школах грамоти Московської держави навчалися лише хлопчики, до українських шкіл грамоти допускалися і дівчата, а в багатьох випадках створювалися і окремі самостійні дівочі (жіночі) школи.

У ці часи зародилося меценатство як форма ідеологічної і матеріальної допомоги шкільній справі. Відомий з літератури приклад призначення шляхтичем Василем Загоровським свого добра на школу, в якій він хотів, щоб вчилися діти письму, читанню, співам, могли переписувати потрібні для церкви книги тощо. Його вчинок набув широ-

1. Там само.

кого розголосу по всій Україні і мав яскравих послідовників.

Така тенденція в Україні тривала багато літ, склалася своєрідна каста освітянських мецентів (спонсорів), які жертвували значні кошти на розвиток освіти і шкільництва. Рух меценатства охопив усі регіони, усі землі України, і, де в більшій, де в меншій мірі, з'являлися випадки, подвигу подібні. До таких належить і вчинок Галшки Гулевичівни, яка (правда, дещо пізніше) заповіла свою садибу і землі під створення монастиря і школи, на основі яких зросла всесвітньо відома Києво-Могилянська Академія. А православний гетьман України Петро Сагайдачний в душі українського меценатства заповів усе своє майно Київському і Луцькому братствам на утримання їхніх шкіл тощо.

Про мешчанство, як суспільне явище, дав широку інформацію «Пом'яник» або синодик Києво-Печерської лаври.

Це невеличка за розмірами сторінок рукописна книга на 266 аркушах.

Історична значимість її перш за все у можливості відновити імена конкретних осіб — патріархів, митрополитів, єпископів, архімандритів, князів, бояр, дворян, воєвод, а в останньому розділі — міщанські, козацькі і простолюдинські родини, які, між іншим, заносились до реєстра-пам'ятника за певні пожертвування, про що робився відповідний запис.

Занесення до книги здійснювалися строго в класово-ієрархічному порядку, що полегшує простежити розшарування суспільства за майновим, соціально-духовним, класово-політичним розшаруванням українського суспільства тих років.

В тогочасних сім'ях і школах навколо «Пом'яника» велась відповідна пояснювальна робота: чому треба дбати про свій рід, добродесність, його славу, бо то прямий шлях до книги пам'яті киян, як земної реалізації вічного прагнення людей до безсмертя. В час, коли ще практично не існували ні музеї, ні архівні зібрання, «Пом'яник» виконував важливу виховну функцію і слугував у царині сімейного виховання як важливий стимулятор поліпшення духовності населення; про цю славетну книгу-пам'ятку добре знали сім'ї Києва і Київщини, усієї України-Русі.

Відомо, що показником грамотності населення є стан книгописання. Книжна справа другої половини XIV століття по-

казує значні здобутки київських майстрів. На цей період припадає створення евангеліє Апракос «Лаврське», «Лицева Псалтир»; у XV столітті вийшло «Евангеліє» (1441), «Голковое Евангеліє» (1434), «Лествица» (1445), «Златоструй» (1474) та інші.

Літературне життя XIV—XVI століть також переконливо стверджує про широкий рівень освіти в Україні.

Вельми сумлінний і надзвичайно талановитий болгарський дослідник Боню Стоян Ангелов у багатотомному дослідженні «Із старої болгарської, російської і сербської літератури» обнародує «Житіє і життя преподобного отця нашого Кирила Філософа Благословенного»<sup>1</sup>, рукопис якого зберігається у Львівському університеті.

Автор аналізує зміст Львівського і Херсонського перепису, які, між іншими, були досить популярними по всіх землях України і по всіх районах великого князівства Литовського.

Слід вважати доведеним, що одні переписи, які зберігаються у Львові, Херсоні, Москві (ЦПБ Росії) виникли в межах 1450 року, інші — дещо пізніше, адже молдавський митрополит в Сучаві Анастасій Кримковський, знаток і володар кількох переписів, жив на кінці XVI і в перших десятиріччях XVII ст. Та за будь-яких обставин важливо те, що тексти досліджував визначний українознавець М. Ф. Головацький, який залишив таку пояснювальну примітку: «В бібліотеці Університету Львівського зберігається рукописний збірник, який має слова святих отців, здебільшого Іоанна Златоуста, та деякі життя. Він писаний на товстому папері в лист середнім уставним начерком (всіх листів 498) — немає ні початку, ні кінця. Між іншим, почерк подвійний, саме в другій половині дещо крупніший. Рукопис можна віднести до кінця XV чи початку XVI століття»...<sup>2</sup>

Існування в Україні за часів Литовського князівства і участь в діяльності її шкіл рукописних книг апокрифічного, агіографічного спрямування, паломницьких, історіографіч-

1. Ангелов Боню Стоян. Из старата българска, руска й сръбска литература. — Книга 3. — София; БАН, 1978. — С. 10—16.

2. Соколов Е. И. Библиотека импер. Общества истории и древностей российских: Выпуск 2. — М., 1905. — С. 604, а також: Ангелов Боню Стоилов. Из старата българска, руска й сръбска литература. — Кн. 3. — София; БАН, 1978. — С. 11.

них, полемічних перекладацьких та багатьох інших навчальних і повчальних книг свідчить про значний рівень розвитку українського шкільництва і системи виховання. Цілком зрозуміло, що існування нової державної церкви і релігії — християнства — позначилось на характері змісту освіти і виховання в Україні, що входила до складу Литовського князівства.

Варто нагадати, що такі рукописні твори були не просто поширеними на землях України, а й залучалися до навчального процесу; їх вважалося престижним тримати в заможних сім'ях, монастирях і просто церквах.

Це відомі і нині оповідання «Про Ламеха, нащадка третього сина Адамового Сіфа».<sup>1</sup> Це досить повчальне оповідання про Ламеха, який мав дві дружини Аду і Селлу, був сліпим від роду, ходив з поводирем, проте був... мисливцем: Бог управляв його стрілами. Що трапилось на його останньому полюванні, як безневинно согрішив Ламех і розповідається в цьому апокрифі. Ламех став першим наставником всіх в людському роді тих, кому потрібно було каяття.

Оповідання про Ламеха пересипається алегоріями чи висловлюваннями, які можна тлумачити неоднозначно, що сприяло розвитку світосприйняття, формувало самобутнє мислення українців.

Певну інформацію про християнську мораль мали апокрифи «Оповідання про бунт Люципера і ангелів», «Оповідання про Соломона», «Ходіння Богородиці по муках», які були досить поширеними серед народних мас України, Білорусії і Росії XIV—XVIII ст.

Цікаво, що деякі апокрифи («Ходіння Богородиці по муках»), як не дивно, протистояли твердженням офіційної церкви про «загробне життя», «покарання за земні гріхи на тому світі» та канонізованому зображенню божественної справедливості.<sup>2</sup>

Надзвичайно важливим виявляється виховний вплив апо-

1. Найдавніші українські апокрифи подані у зібранні, укладеному Іваном Франком, «Апокрифи і легенди з українських рукописів». У 5 т. — Львів, 1896—1910; окремі з них вміщено у зб. «Українська література XIV—XVI ст.: Апокрифи. Агіографія. Паломницькі твори... / Упоряд. В. П. Колосової та ін. — К., 1988. — 600 с.

2. Див.: Українська література XIV—XVI ст. / Упоряд. В. П. Колосової та ін. — К., 1988. — С. 526.

крифічних «Ходінь», які надовго зумовлювали і визначали спрямованість фольклорних творів, їх ідейно-естетичну і духовну значимість. Апокрифічні твори були відомі майже в кожній родині, причому в одних ними зачитувалися як бажаним одкровенням, як джерелом крамольної чи напівзабороненої інформації, в інших прагнули дізнатися про те, що ж цікавить і так захоплює прихильників цієї літератури. Але за будь-яких умов апокрифи були бажаними, популярними, вони брали безпосередню і опосередковану участь у формуванні духовності, смаків, світоглядності і взагалі життєвої позиції молодих українців.

Талановито використовував апокрифічні твори у своїх проповідях І. Галятовський і в пізніші часи.

Важливими в культурному житті суспільства і його шкільної системи були агіографічні оповідання (релігійно-біографічного змісту) «Житіє святого Антонія пустинножителя», яке відоме в Україні з XI століття безпосередньо в українській редакції, «Житіє преподобного отця нашего Василя Нового» (теж досить давнє), інші твори, які читалися вголос в кожній школі, і часто — в сім'ях. Читання супроводжувалися певними коментарями, моралізаторськими повчаннями.

Певну роль у культурному житті України XV—XVI ст. стали відігравати церковні діячі-письменники (автори).

Класичним прикладом цього є життя і творчість Григорія Цамблака (бл. 1364—1420), який за походженням з Велико-Тирнового (Болгарія), об'їздив майже всі слов'янські країни, був ігуменом Дечанського монастиря (Сербія), працював у тогочасній столиці Молдавії Сучаві, з'являється в східнослов'янських землях і 1415 р. стає митрополитом київським і литовським, очолює православну церкву України і Білорусії.

Григорій Цамблак — найталановитіший слов'янський письменник другої половини XIV, початку XV ст. Багата спадщина Г. Цамблака дійшла до нас у вигляді численних проповідей на різні теми, похвальних слів що органічно увійшли до середньовічного красного писемства України, Болгарії, Сербії, Білорусії, Молдавії та Румунії, які уже в роки своєї появи на світ відігравали важливу виховну роль, а в деяких школах і знаменитих сім'ях оберталися і на книги навчальні. Це передусім «Слово надгробне.. Кипріяну», що проголошене ним у Києві 1409 року.

Для українців «Слово.. Кипріяну» було надзвичайно важ-

ливим не стільки тому, що твір розкривав життєвий шлях письменника та митрополита київського і всієї Русі, болгарина, хто у свою чергу збагатив українську і російську літературу оригінальними творами та перекладами з грецької, а й тому, що це є пам'ятка літератури українського середньовіччя, в якій яскраво виражені елементи «українсько-го» життя, мислення...

Більшість творів Григорія Цамблака неблаганний час не зберіг, а ті, що уціліли, свідчать про високий рівень розвитку повчальної і ораторської літератури, добре розвинену систему шкільництва та багату духовність населення.

Учням усіх типів шкіл рекомендувалося читати не тільки твори Г. Цамблака, а й так звані паломницькі розповіді про подорожі до святих місць, і особливо Іерусаліма. Це перш за все «Покоління святого града Іерусаліма» (автор не зберігся) та «Пereгринация, або Шлях до Іерусаліма» Данила Корсунського, які у рукописних зшитках набули широкої популярності в школах середньовічної України і в багатьох тогочасних сім'ях. Списки «ходінь» переписувались, до них вносилися зміни, робилися доповнення, то ж часто побутований варіант значно відрізнявся від первинного тексту, а то й був невпізнаним. Ними зачитувалися майже так, як нині захоплюються популярною серед великої частини читачів пригодницькою літературою. Виходить, паломницькі твори, особливо ті, які оприлюднені в Україні і «прибрані» нею ставали в ряд повчальних і навчальних книг.

Високий рівень українського шкільництва та книжної справи прямо і опосередковано позитивно вплинули на розвиток, формування і становлення національної дитячої літератури, що «звелася на власні ноги і окріпла» ще задовго до книгодрукування.

Відомі рукописні зшитки окремих народних казок вишклені народом ще в княжі часи («Котигорошко», «Кирило Кожум'яка» та ін.), книг у кілька казок, і, так би мовити, хрестоматійного плану, тобто рукописних книг, що komponувалися із фольклорних творів різних жанрів (уже відомих казок і одної з дум-бیلیць «Ілля Муромець і Ідолице», «Ілля Муромець і Калін цар» тощо).

Поступово народно-поетичні твори стали включатися і до збірок оригінальних творів, чи приєднуватися до них. Деякі школи України користувалися численними списками урив-

ків з різних літописів, особливо повчального, яскраво вираженого патріотичного звучання («Слово про похід Ігорів», «Життя князя Олександра Невського», «Слово єпископа Серапіона» та ін.), до яких додавалися билиці «Олекса Попович», «Вольга і Микула Селянинович», пісні (обрядові, героїчні, про родинні взаємини тощо), цікаві повчальні розповіді, спогади, перекази і ті, що вже стали легендами і набули інших повчально-стильових і мовно-виразних характеристик. Такі повчальні і водночас навчальні рукописні книги дозволили українському шкільництву, не зважаючи на лихоліття, заподіяні монголо-татарською ордою, литовською експансією, відновитися, закріпитися на якісно новому рівні духовної культури.

### **Завдання для самостійного студентського пошуку**

Прочитайте уривок з книги О. Субтельного «Історія України» і дайте відповідь на такі питання:

1. Російські історики стверджують про повне запустіння українських земель після татаро-монгольського нашествия 1240 року.

Прийшовши в середині XIV ст. на Україну, литовці були вражені високим рівнем культури і освіченості українського народу. Поясніть це явище і аргументуйте свою думку.

2. Як могло статися, що мова завойованого народу стала у Литовській державі мовою великокняжого двору і уряду.

3. Чому династія Гедиміновичів дбала про впровадження у Литві державного ладу, який був в Україні-Русі.

### **Експансія литовців на Україну. (За О. Субтельным)**

У XIV ст. історичні події розвивалися у несприятливому для України напрямі. Саме в період її політико-економічного та культурного занепаду почали підноситися її сусіди—Литва, Польща та Московія. Ці суспільства дуже швидко розросталися, і їх цілком природно, приваблював вакуум влади, що виник на півдні. Стародавній Київ залишився тут лише блідою тінню своєї колишньої слави. Крім православної митрополита, що у 1300 р. виїхав до процвітаючих центрів північного сходу Росії та з рештою осів у Москві, місто покинули багато бояр і великих купців. Протягом тривалого часу Київ навіть не мав свого князя. Після смер-

ті останнього князя галицько-волинської династії західноукраїнські землі теж опинилися без свого провідника, ставши легкою поживою для ворога. Майже 80 років титул володаря українських земель належав монголо-татарам. Але навіть протягом відносно короткого періоду їхнього панування хронічні чвари у Золотій Орді унеможлилювали для монголів безпосереднє управління тутешніми землями. Отже, Україна наче дозрілий плід, чекала наступного завойовника.

Серед перших, хто скористався цією можливістю, були литовці. У середині XIII ст. князь Міндаугас (Міндовг) об'єднав войовничі відсталі язичницькі племена, щоб дати відсіч натиску Тевтонського ордену німецьких хрестоносців-колонізаторів, що виник на прибалтійських землях. Із цієї боротьби литовці вийшли сильнішими і тісніше об'єдналися, ніж будь-коли. У перші десятиліття XIV ст. під проводом великого князя Гедимінаса (Гедиміна) вони рушили на Білорусію. А в 1340-х роках, під час правління його сина Альгердаса (Ольгерда), який рішуче проголосив, що «вся Русь просто повинна належати литовцям», вони вступили на українські землі.

До 1350-х років Альгердас поширив свою владу на дрібні князівства, розташовані на лівому березі Дніпра, а у 1362 р. його військо зайняло Київ. У 1363 р. литовці рушили на Поділля, завдавши нищівної поразки Золотій Орді. В той час, підпорядкувавши велику частину Білорусії та України (приблизно половину земель Київської Русі), велике князівство Литовське стало найбільшим в Європі. Його утворення було видатним організаційним звершенням, особливо з погляду на те, що здійснене воно було менш ніж за 150 років. Не слід уявляти собі захоплення литовцями українських земель як тотальне нашестя лютих орд чужинців. По суті діла, до опису цього цілеспрямованого процесу краще пасують такі слова, як проникнення, включення, приєднання. Під час просування Альгердаса вглиб України населення часто піддало його війська, що переважно складалися з українських підданих або союзників. Якщо і спалахували бої, то, як правило, із Золотою Ордою.

На жаль, брак джерел про той період не дозволяє історикам відтворити подробиці литовської експансії. Проте існує загальна думка щодо основних причин цих швидких і легких успіхів.



Передусім, для українців, особливо наддніпрянців, литовське панування було прийнятнішим, ніж жорстоке іго Золотої Орди. По-друге, литовці, за браком людей для управління своїми величезними завоюваннями (більшу частину Великого князівства Литовського склали українські землі), дозволяли місцевій українській знаті обіймати найвищі адміністративні посади. Така політика заохочувала українську знать приєднуватися до переможців. Нарешті, на відміну від монголо-татар, на литовців не дивилися як на цілковитих чужинців. Із просуванням культурно відсталих литовців, що трималися язичництва, їхня верхівка швидко потрапляла під культурні впливи своїх слов'янських підданих. Багато князів із династії Гедимінасів прийняли християнство. Руська (українська, білоруська) мова переважною більшістю населення князівства стала офіційною мовою уряду.

Литовські правителі настільки пристосувалися до місцевих звичаїв Білорусії та України, що за якісь одне чи два покоління за виглядом, мовою та поведінкою вже нагадували своїх попередників — Рюриковичів. Вони розглядали свої завоювання до того, як його запозичила Москва — міцніючий суперник литовців у змаганнях за київську спадщину. Саме тому Грушевський доводив, що Велике князівство Литовське зберегло традиції Київської Русі більшою мірою, ніж Московія. Інші українські історики навіть твердили, що по суті воно стало відновленою руською державою, а не чужоземним формуванням, що поглинуло Україну.

### 1.3. Визначні діячі української національної педагогіки епохи Відродження.

Педагогічна думка України XV—XVI ст., відомих в історії як Відродження, найкраще представлена творчістю і діяльністю Павла Русина (бл. 1470—бл. 1517) та Юрія Дрогобича (рік народження невід. — 1494).

Їхня творчість пронизана ідеями гуманізму та італійського Відродження і свідчить про відсутність ізоляції України від Західного світу.

Твори цих велетів освітянської праці відзначаються глибоким почуттям патріотизму, відбивають культурні і просвітницькі традиції Київської України-Русі. Вони називали себе русинами і з допомогою латинської мови славили батьківщину, народ, вказували на своє національне походження.

Павло Русин і Юрій Дрогобич поклали початок пропаганди педагогічної думки українського народу.

Так уже здавна ведеться в Україні: маємо багаті традиції, визначних діячів і незрівняно коштовні здобутки діячів попередніх поколінь, але такі собі недбайки по збереженню національної спадщини і вмілого її використання в налагодженні сучасного життя.

Тіж Павло Русин і Юрій Дрогобич свого часу запалювали вогнище нової української культури, але їх творчий спадок не зібрано, не сконцентровано у якомусь архіві чи історичному документі, музеї, фонді. То ж відновлювати життя і творчість славетних доводиться буквально по крихтках, розпорошених по світу...

Відомо, що Павло Русин народився у м. Кросно (тепер Польща) на споконвічній землі поляків.

Закінчив Грейфевальдський університет у Німеччині. У подальшому його життів (педагогічна і видавнича діяльність) пов'язані з Краківським університетом. На 36 році життя (1506) йому присвоєна вчена ступінь магістра.

Павло Русин працював бакалавром вільних мистецтв, викладав по університетах римську літературу.

Деякий час Павло Русин учителював навіть в Угорщині.

То ж педагогічні погляди П. Русина природно ретрансльовано в його поетичних творах, які писав латинською мовою.

У 1491 р. у Кракові Русин включається до роботи в друкарні Ф. Швейцпольта по виданню кирилицею перших книг рідною мовою. Серед них «Часословець для навчання дітей грамоті».

У поетичних творах із збірки «Пісні Павла Русина із Кросна» він розкриває власні педагогічні погляди та виховні ідеї тогочасного суспільства. У вірші «Похвала Валерію Максиму» вчений-педагог розкриває гуманістичні погляди на виховання, формування позитивних якостей особистості. На перше місце у моральному вихованні він ставить чесність, яку вважає найвищим скарбом серед якостей людини.

П. Русин закликає молодь служити святій честі, її найбільше цінувати. Чессть і чесність Русин розглядає у єдності поряд з добродіяльністю і щастям. Він вважає що ці риси поведінки не даються з народженням, а набуваються незмірною працею, вихованням і шляхом навчання. Український педагог бажає молоді розвивати розум, який має бу-

ти гнучким і свіжим; душу свою не ріднити з блудом, тощо.

Павло Русин високо цінує освіченість, джерелом якої є книга. У вірші «До Книжечки» він книгу називає солодкою, від золота ясного яснішою, від усіх скарбів дорожчою.

До книги Русин звертається як до живої істоти «Іди, моя книго... Іди в дорогі землі, в краї блаженні». «З книгою повертається день прекрасний».

У вірші «Похвала поезії» П. Русин високо цінить поетичне слово, називаючи його світлим даром богів «славить пісня не тільки прекрасні подвиги мужів, але і в приклад ставить їхнє життя і богів почитає...» («До поета серцем горнись»).

У ряді творів П. Русин пише, що тільки та наука, що продовжує античні традиції, містить в собі «світлий образ правди святої». У викладацькій роботі він пропагує ідеї античності та епохи Відродження, які через учнів поширювалися в Україні.

Павло Русин уже тоді бачив зібрання давньоукраїнських книг — безцінної скарбниці народної мудрості минулих епох. Як же жалкує педагог-мислитель з того, що такі зібрання—бібліотеки знищені не стихійним лихом, а людьми, які несли лихо рідній Україні.

«У самому Кракові коронному, — писав Павло Русин, — і в костьолах римських повно того—книг словенських (українських) великими склепами знайдеш замкненими, яких вони і в світ не випускають; також є і у Львові у монахів домініканців склеп великий книг наших словенських (українських) учительських, до купи знесених за бажанням і наполяганням панства...»<sup>1</sup>.

Павло Русин усіяло сприяв виданню українських книг на батьківщині і за кордоном, вважаючи те святою справою у розвитку системи освіти і виховання молоді та піднесення рівня духовності народу.

Досить оригінальною є поезія Павла Русина «Промовляє книга, яку добуто із сховища і якій повернено давній блиск», в якій є й такі рядки:

Блиском чим Павло мене знов осяяв,

1. Див.: Антология педагогической мысли УССР. — М., 1988.—С. 569.

2. Українська література XIV—XVI ст. / Упоряд. і примітки В. П. Колосової, В. Д. Литвинова, В. Л. Микитяся та ін. — К., 1988. — С. 450—451.

Він мене й заділив, той, кого Русином  
Весь тямущий гурт залюбки йменує,  
Словом солодким.<sup>2</sup>

Очевидно, педагог включає до художнього твору власне ім'я (Русином весь тямущий гурт залюбки йменує...»). То ж із повною впевненістю можна заявити, що Русин є справжнім прізвищем учителя, поета, видавця і культурного діяча Павла із Кросна лемківського, а не набутим ім'ям за належністю до певної місцевості чи людяності, ніхто не може. Проте, справа і не в тім, а у надзвичайно колоритній постаті українського педагогічного культурного Відродження, яким був Павло Русин.

Самобутнім і надзвичайно талановитим та працюючим діячем українського Відродження був учитель і вчений, поет і громадський та культурний діяч Юрій Котермак (бл. 1450—1494), який увійшов в історію під ім'ям Юрій Дрогобич. Це приbrane ім'я походить від місця народження — Дрогобич на Прикарпатті. Набув початкову освіту у приходській школі у дяка Євтимія. Середню освіту одержав у Дрогобичі і Львові у кафедральній школі, потім вчився у Краківському та Болонському університетах — гуманістичних центрах тогочасної Європи. У 1478 і 1480—1482 рр. викладає астрономію і медицину, був ректором у Болонському і Краківському університетах.

Його учнями були дослідник Сонячної системи Микола Коперник, німецькі поети Конрад Цельтис, Рудольф Борсдорф.

Юрій Дрогобич першим з українських вчених одержав вчені ступені доктора медицини і доктора філософії. А викладав Ю. Дрогобич математику, астрономію, медицину, хоча прекрасно володів рідною українською, кількома слов'янськими, латинською, німецькою та іншими мовами.

Ю. Дрогобич провідну роль у розвитку людини відводив знанням. У вірші «До благочестя» він повчає юне покоління:

Святої ж наук себе навчайте,  
Тую же і чадам надавайте.

Високо цінував Ю. Дрогобич друковане слово у вихованні молоді і важливість науки для народу, яка має прогнозувати майбутнє, допомагати людям, попереджати важкі події.

Я вже свої книги в світ випускаю з єдиним бажанням: роду людському аби тільки корисні були.<sup>1</sup>

У 1483 р. вийшла друкована праця «Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету» (Рим, друкарня Зільберга).

Це перша друкована праця Українця.

Як уже відзначалось, у 1491 р. Фіолом Швайцпольтом була надрукована кирилицею перша українська книжка «Часословець», яка широко використовувалася при навчанні дітей. Як правило, «Часословцю» передував буквар, опанувавши його літероскладальним методом навчання, діти вчилися читати тексти релігійних пісень та молитв. Швайцпольт заснував друкарню у Кракові, обнародував крім «Часословця» кілька богослужбових книг, частина з яких використовувалася і в шкільній справі. Цим він у значній мірі сприяв поширенню книги в Україні, був предтечею вітчизняного книгодрукування.

Життя та творчість Павла Русина і Юрія Дрогобича переконують в тім, що українські землі у XV і XVI століттях мали тісні зв'язки з країнами Європи. Отже, освітній процес в Україні не був ізольованим, він був складовою частиною загально-європейського шкільництва; і він багато в чому випереджував аналогічні явища в сусідніх тогочасних країнах.

Імена Павла Русина і Юрія Дрогобича ще за їх життя були відомі в світі, а їх книжки вивчалися в більшості університетів Європи, і нині в багатьох з них зберігаються наукові праці і художні твори визначних українців епохи Відродження, як приклад поширення і утвердження в Україні та інших державах ідеології гуманізму.

### Завдання для самостійного студентського пошуку

1. Познайомтеся із змістом Вступу Юрія Дрогобича до книги «Прогностична оцінка 1483 року» і дайте відповідь на такі питання:

1.1. Які рядки Вступу... вказують на шанобливе ставлення автора до книги?

1.2. Яку роль у житті молоді Юрій Дрогобич відводить книзі? Мотивуйте свої роздуми.

1. Дрогобич Ю. Вступ до книги «Прогностична оцінка 1483 року» / У кн.: Українська література XIV—XVI ст.—К., 1988.—С. 444.

своєму горезвісному трактаті 1570 року «Про єдність церкви божої».

Така образа народу, що має давню культуру, яка зросла на прадавній розвиненій цивілізації легендарної країни Оріані, викликало гнівне, цілком справедливе обурення вчених, педагогів, лігаторів і культурних діячів України.

Відповідаючи Петру Скарзі, Іван Вишенський з притаманним йому сарказмом писав:

«Як же ти смієш, Скарго, повертати орудним язиком на святих грецьких учителів і ганьбити їх, приписуючи їм нещирість, ніби вони, переможені будши, не подали руській мові, яка живе в словенському письмі, науки?... Чи не бачиш, Скарго, що ти сам, власною нещирістю, ворожнечою і потворною брехнею хворів замість грецьких учителів і почав разом з дияволом боротьбу супроти слов'янської мови...»<sup>1</sup>.

Посилення колонізаторської політики шляхти в Україні викликало значну протидію з боку українського народу.

Його кращі представники-письменники полемісти у посланнях, памфлетах, трактатах дали безкомпромісну відсіч ідеологам католицизму. Серед них особливо виділялися своїм талантом і стійкістю позицій Ісайя Кам'янчанин, Герасим Смотрицький, Василь Сурязький, Клірик Острозький, Христофор Филолет, Іван Вишенський та інші.

Більшість з наведених полемічних письменників були до того ж педагогами і вченими, як Герасим Данилович Смотрицький (1 пол. XVI ст.— жовтень 1594), який добре володів українською, грецькою, старослов'янською та латинською мовами, був ректором Острозької нововідкритої школи і очолював науково-видавничий літературний гурток, до якого входив і Іван Федорів. Г. Д. Смотрицький разом з І. Федоровим працював над редагуванням острозьких видань (Азбука 1578 р., Біблія 1581 р.)

І приблизно такими ж багатоплановими культурними діячами були інші письменники-полемісти України. Однак найбільш колоритною постаттю серед них все ж є Іван Вишенський (бл. 1540—20-ї роки XVII ст.).

Його воістину безсмертні полемічні твори «Писанини до всех обще в Лядской земли Живущих», «Извещение краткое о латинских прелестях», «Краткословніі відповіді Петру Скарзі» (езуїт, головний натхненник католицької реакції в

1. Вишенський І. Зачіпка мудрого латинника з дурним русином // Твори. — К., 1986. — С. 208, 209.

Польщі), «От святої Афонської гори скитствующих» та інші образно сильно, гостро, безжально і безбоязливо викривають політику шляхти, короля Сигізмунда, зрадників православної віри.

Іван Вишенський, наприклад, звинувачував Кирила Терлецького у вбивстві з метою пограбування.<sup>1</sup>

Причини, що спонукали Івана Вишенського звинувачувати римсько-католицьку церкву, слід шукати у її змові з польськими панами.

Знаряддям такої колоніальної політики польського уряду на Україні стали католицькі колегіуми. До них направлялися на навчання діти української знаті. Після Бретської церковної унії 1596 р. на землях України найбільшу активність по насадженню серед місцевого населення католицизму і унії проявили ченці католицького ордену василіан (бавиліан). З метою покатоличення українців відкривалися василіанські школи, друкарні. Школи були шестикласними.

І надалі, у XVIII столітті, в Україні відома діяльність Барської, Любарської, Бучачської, Володимир-Волинської, Уманської, Львівської, Шаргородської та інших василіанських шкіл. Діти української знаті у цих школах виховувалися у дусі неприязні до власного народу, до місцевого населення, рідної культури. Їм прищеплювалася великопольська зверхність, пихатість, зарозумілість, що вело до добровільного ополячення і окатоличення. Така діяльність василіан схвалювалася шляхтою, і школи одержували від неї усіляку підтримку.

Найбільш послідовними у справі ополячення української людності були єзуїтські школи, які частіше створювалися замість закритих (зруйнованих) братських шкіл. Відомі в Україні і за її межами Львівська, Каменець-Подільська, Луцька, Київська, Овруцька, Барська, Вінницька, Станіславська, Острозька та інші єзуїтські школи-колегії і бурси. В них велося схоластичне навчання. Вивчалися «сім вільних мистецтв», богослів'я, стародавні мови, література, історія, географія. Вихованцям прищеплювалися світські манери, організовувалися театралізовані диспути, виступи, святкові процесії з хоровими співами тощо. Весь зміст освіти був спрямований на те, щоб прищепити учням зневагу до культури і звичаїв свого народу, зробити їх сліпим знаряддям у

1. Єрьомін І. П. Іван Вишенський. — Київ — Харків, 1944 — С. 8,

руках єзуїтів. Система ієзуїтського виховання формувала у учнів переконання у тому, що всі засоби придатні для досягнення поставленої мети. Щоб вихованці були стійкими і послідовними зі «схизмою», «бидлом» їх «загартовували» спогляданням страт «еретиків», учасників народних виступів та інших справжніх героїв народу. В учнів виховувалося сліпе підкорення авторитетові церкви, потайність, лицемірство, інші негативні якості. В решті решт з єзуїтського колегіуму мала вийти людина-єзуїт, фанатичний пропагандист католицизму, запеклий ворог православ'я, української культури, свого народу.

Навколо єзуїтських шкіл стали виникати католицькі об'єднання проповідників, вчених-богословів, що теоретично обґрунтовували унію і католицизм та практично докладали зусилля до окатоличення України.

Наступальність вчених-богословів католиків-уніатів спрямовувалась на те, щоб вихованці єзуїтських шкіл зрікалися рідної культури, мови, звичаїв.

Не випадково провідні вчені, педагоги, літератори тогочасної України виступили з гострою критикою римсько-католицької церкви, короля Речі Посполитої литовсько-польської держави, Єпископа Луцького і Острозького Кирила Терлецького — одного з ініціаторів церковної унії.

У 1570 року єзуїти відкрили найбільший на той час освітній центр — Віленську колегію, що згодом перетворилася в академію, першим ректором якої буде той самий Петро Скарга, якого так нищівно висміював Іван Вищеньський.

Вінцем навчання у ній були філософія і богослів'я, що зрівнювало Академію з університетом. Як на той час це був великий навчальний заклад, у якому під кінець XVI ст. навчалось понад 800 студентів.

Весь зміст, структура, тон, взаємини як в академії, так і колегіумах, у побуті будувалися на принципах формальної логіки, схоластичної діалектики, що мусило виправдати негідні вчинки єзуїтів (нехтування найелементарнішими моральними нормами використання, навіть терору).

У другій половині XVIII століття у зв'язку із скасуванням єзуїтського ордена певну частину єзуїтських шкіл було передано василіанам та перетворено у світські школи.

У системі католицьких шкіл в Україні значна роль відводилася т. з. піарським школам, які успішно конкурували з єзуїтськими. Школи утримувалися католицьким орденом піа-



рів. Ченці цього ордену з'явилися у Польщі в 1641 році і розгорнули активну свою діяльність у Львові, Холмі, Межириччі та інших місцевостях, де невдовзі були відкриті шестикласні піарські школи. В основному в них навчалися діти українських шляхтичів, які, як і в інших католицьких школах, набували схоластичних знань, ставали активними поборниками католицизму. Багато з цих шкіл були великими як для свого часу навчальними закладами.

Польсько-шляхетський уряд всіляко підтримував ці школи, все робив аби позбавити люд України освіти, культури і майбутнього.

Така ж доля спіткала і українське населення Закарпаття. Середні школи в Закарпатті — Ужгородська гімназія (1646), реформаторська колегія (1540), та інші призначалися для змадяризування та покатоличення українців Закарпаття.

Таким чином, на території України завойовники засобами школи здійснювали денаціоналізацію українського населення. Вони вбачали в українській школі найгрізнішого противника колонізаторської політики. Аби приборкати українське населення, чужинці закривали народні школи, заборонили викладання українською мовою в усіх навчальних закладах, переслідували вчителів та інших діячів школи. Це у свою чергу негативно вплинуло на стан вітчизняної освіти і культури, ізолювало їх на деякий час від загальноєвропейського освітнього процесу.

### **Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком твору анонімного автора «Пересторога».**

Уважно прочитайте уривок з твору «Пересторога»<sup>1</sup>. Дайте відповіді на такі питання:

1. У чому бачить автор причину упадку українського життя?
2. З якою метою польська шляхта вкорінювала «обичаї і подобні їй науку» на українських землях?
3. Як, на думку автора, можна було оборонити православ'я і українську культуру від подальшого занепаду?

<sup>1</sup> Пересторога / У кн.: Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 26—29.

**Уривок твору  
анонімного автора «Пересторога»**

З Греції прийняли віру христіанську... І так були великі ревнителі, іж много з великим коштом церквей і монастирей намурували і маєтностями опатрили, злотом, сребром, перлами і дорогим камінням церкви приоздобили, книг великое множество язиком словенським нанесли, леч того, що було найпотребнійшое, школ посполитих, не фундували.. В костьолах римських повно тооь книг слов'янських великими склепами знайдеш замкнених, которих на світ не випустять. Также ест і ве Львові у мніхов домініканов склеп великий книг наших словенських учительських, докупи знесених по збуреню й осягненню панства руського. І так то много зашкодило панству руському вельми, же не могли школ і наук посполитих розширяти, і оних не фундовано, бо коли би були науку міли, тогди би за невідомостю й глупством своїм не прийшли до такової погібелі.

Читаючи кроніки польськії, знайдеш о том достатечне, як поляці руськії панства поосідали, поприятєдившися з ними і цорки свої за русинов давши, через них свої обичаї оздобніі і науку укоренили, так, іж Русь, посполитовавшися з ними, позавиділи їх обичаєм, їх мові і наукам і, не маючи своїх наук, у науки римськії свої діти давати почали, которіі за науками і віри навикли. І так помалу-малу науками своїми все панство руськое до віри римської привели, іж потомкове княже руських з віри православної на римськую викрестилися і назвиська й імена собі поодміняли, яко би ніколи не знайшлися бути потомками благочестивих прародителєй своїх..

...(У) то (т) час, по зезволенню божієм, благовірний князь Константин Константинович<sup>1</sup>, в святом крещеніі нареченний Василій, княжа Острозькое, порєвновавши благочестивим родителем і прародителем своїм, маючи в дому, в князстві своем острозьком, епископію острозькую, з предков своїх,

---

**1. Константин Константинович — Острозький Костянтин (Василь) Костянтиневич (1526—1608)**, волинський князь, київський воєвода, багатий і впливовий магнат, один з провідних діячів православного табору у боротьбі проти католицької агресії та унії. За його підтримкою в Острозі сформувався гурток православних книжників, були засновані школи в Турові (1572), Володимирі-Волинському (1577), школа (1576) і друкарня (1578) в Острозі. Острозький гурток — один із перших в Україні ренесансогуманістичних осередків.

также княжат київських, ідучи, у православної вірі неперемінно з продками своїми будучи утверджений, єпископію уфундованною і маєтностями опатренною і на многих місцях монастирі в них іноці, взбуджон будучи духом святим, умислив утвердити православную віру, предками своїми везде аби ся zde дидаскалов ку розмноженню наук вірі православної зослав, а он на то маєтностями своїми ратовати надолуження на то не жалуєт, як юж збудував школу, шпиталі, маєтностями їх надарив. І так науки словенськії і грецькії у Острогу заложив, друкарню собрав, со благословенієм і зосланцям патріархи вселенського тоє все заложив...

...За чим православіє наше почало було просіявати, яко сонце. Люде учонії почали були в церкві божієй показуватися, учителей і строїтелей церкви божої книги друкованії почали множитися. Що бачачи, святїйший патріарх тим частїй припрати почав, дидаскалами мудрими обсилав...

## 2.2. Українська національна школа кінця XVI — першої половини XVII ст.

Якою б жорстокою, антигуманною і колонізаторською освітньою політикою Польщі на українських землях не була б, проте шкільництво, народно-педагогічна думка в Україні, зазнаючи хитросплетених утисків, і нічим не прихованих переслідувань, що за задумом мусило винищити все українське, продовжували боронити і підтримувати народний незборимий дух і високу духовність. Тому й не дивно, що і в неволі українська школа, освіта, педагогічна думка активно боролись проти поневолення, за збереження національного, приймаючи лише українському народові. Ці якості стали наріжним каменем соціально-генетичної пам'яті українського народу. Найбільш живучими виявилися церковні школи та школи грамоти з мандрівними вчителями (дяками). Зміст освіти у приходських школах майже нічим не відрізнявся від того кола знань і умінь, яких набували діти у подібних школах у попередній період (Київській Русі у XIII—XV ст.). Школи грамоти, або мандруючих дяків, діяли на більш демократичних засадах. Вчителями в них ставали особи, які закінчили братські школи, або колеґіуми, також інші грамотні люди. Школи ці існували, як правило, при православних церквах. Навчалися в них діти українських селян. Про ці школи ми маємо повідомлення польського учителя XVII ст. Яна Лавицького: «...Вони, русини, мають школи завжди при церквах. У них юнак, приблизно тридцяти років навчає дітей на-

чалам наук. Вони не користуються яким-небудь Катехізисом, лише дають учням молитви, .. переписані з книг. Крім того ще додаються гімни Давида, які вони перевертають і читають вдень і вночі»<sup>1</sup>.

Позитивним у діяльності шкіл грамоти є те, що діти вчилися рідною мовою і паралельно з цим читали церковно-слов'янські тексти. Учителі, в народі їх звали дяками, при вивченні дітьми лічби використовували українські народні лічилки, задачі, загадки, ігри тощо. Засобами народної мудрості, сконцентрованої в приказках, прислів'ях, думках, піснях, віршах, дітям прищеплювалась любов до рідної землі, художнього слова, здорова народна мораль. Українські вчителі виступали носіями естетичної культури, серед яких було багато музикантів, віршотворців, організаторів вертепа, вистав з народного побуту та інше.

Національна школа подарувала Україні практику демократичного добору учителів громадськістю. У літературі описана така процедура вибору вчителя громадою і зумовлення нею обов'язків перед майбутнім наставником дітей.

«Вибір на посаду учителя проходив таким чином: дяк забирався на дзвіницю, а батьки дітей задавали йому питання, виявляючи його моральність, любов до дітей, знання псалмів, колядок тощо. Якщо відповіді задовольняли громаду, вона заключала з дяком договір, в якому визначались обов'язки його і батьків. Зумовлювалися питання виділення приміщення для занять, оплата за навчання дітей, забезпечення школи топливом тощо. Якщо громада порушувала договір, учитель мав право залишити її у будь-який час»<sup>2</sup>.

Шкільне життя учнів було регламентовано правилами-настановами, якими визначалася поведінка дітей, їхнє ставлення до вчителя, сам процес навчання тощо. У народній школі з давен діяли поради дітям:

1. Входиш до школи, поклонись на всі боки, все зайве зхований, щоб тебе кожний похвалив, а учитель полюбив.

2. Змолоду не лінися і до науки приліися, чому навчився в юності, те на старість згодиться.

3. Кого увага в школі мучить, той нічому не навчиться.

4. Не вибігай без причини в час шкільної години.

5. Слухай учителя свого, знайдеш багато розумного у нього.

1. Антология педагогической мысли УССР. — М., 1988. — С. 111,

2. Там само. — С. 580.

6. Говори те, що завчив, а не звичайні казки.
7. На заняттях не забувай і не розмовляй без причин.
8. Добра кожному бажай і у чому можеш, допомагай.
9. Усього, що незгоду викликає, з чого сварка виникає, стережись, не принижуй братця свого, що не мило самому, не роби нікому.

10. Як прийдеш в дім рідний, зроби поклон всім повинний, все на місце поклади, що вивчив розкажи<sup>1</sup>.

Уважний перегляд правил-настанов показує, що багато з них і в наші дні не втратили своєї актуальності. Дотримання їх стане корисним і у сучасній національній школі.

Фольклор доніс до нас умови життя народного учителя і учнів, особливо убогих дітей або як їх звали — «шкільних сиріт». Проживали вони при школі і були на утриманні громади. Доставався їм і холод, і голод..

«А в школі не топлено,  
А на кухні нічого не готовлено..

Нема де зігрітися,  
Що я маю діяти?»<sup>2</sup>

Долю дітей поділяли і їхні учителі, які часто залишалися без необхідних умов проживання, і вимушені були шукати іншу громаду.

«Забули, ви, панове, про нас і про Бога.  
Пійдемо ми від вас в іншу дорогу».

Аналіз діяльності народних шкіл грамоти свідчить про те, що в Україні у XVI—XVII століттях діяв оригінальний тип народної демократичної школи. Навчання дітей у цих закладах сприяло поширенню грамотності серед населення, засвоєнню ними звичаїв, традицій і духовної культури свого народу.

Проте ці школи за рівнем освіти були примітивними і не могли відчутно впливати на розвиток культури, науки, формування національної свідомості української людності тощо.

У 1498 р. князь Костянтин Іванович Острозький у Острозі відкриває школу, а його син Костянтин Костянтинович у 1569 р. реорганізує її. Ця школа була добре відомою у Європі як «Острозькі Афіни», вона розрахована на українську молодь різного походження. У ній вчилися як діти шляхтичів так і козаків, ремісників, купців, священослужителів тощо. Освіта в школі увібрала в себе широке коло знань з ритори-

1. Антология педагогической мысли УССР. — М., 1988 — С. 113.

2. Там само. — С. 115.

ки, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, філософії, музики, вивчення яких здійснювалося грецькою, латинською і слов'янською мовами. Високо гуманітарна підготовка учнів академії, давала їм можливість працювати викладачами у братських школах Львова, Луцька, Бреста, Києва та багатьох інших.

Рівень освіти і виховання в Острозькій школі перетворили її в центр науки і звали її Академією.

Академія виховала цілу плеяду визначних діячів освіти, культури, воєначальників. Добрий слід в українському шкільництві залишила діяльність Мелетія Смотрицького, автора відомої «Граматики словенської», Юва Борецького, Гаврила Дорофеевича — поета, перекладача. Із стін академії вийшов великий державний діяч, православлений полководець, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний (рік народ. нев. — 1622).

Петро Сагайдачний народився у Самборі в родині Конаша (за тодішньою вимовою — Конон), звідки й походить його ім'я по батькові—Конашевич. Про виховання Петра Конашевича відомо мало, але факти його біографії, що дійшли до нас, стверджують, що належав він до освічених людей свого часу. Це засвідчує, зокрема, його постійна турбота про розвиток шкіл та освіти в Україні, а також власноручна праця «Розмова про унію».

Як твердить доктор історичних наук, професор М. Ковальський, своє майно гетьман заповідав на благодійні цілі, науково-освітні й церковно-релігійні справи. Зокрема, він залишив кілька тисяч золотих братським школам у Києві і Львові.

Кияни і посланці козацтва з великим жалем ховали славного гетьмана і народного захисника від іноземних поневолювачів, поборника освіти і культури. Похорон Сагайдачного «з великим плачем запорозького війська і всіх людей православних» відбувся у Києво-Братському училищному монастирі. Двадцять кращих «спудеїв» (студентів) Братської школи урочисто декламували «Вірші на жалосний погреб...»<sup>1</sup>.

Зростанню цих визначних українців сприяли талановиті педагоги Академії: Герасим Смотрицький, відомий письменник, перший ректор; Василь Суразький — філолог, публіцист; Данило Наливайко — філолог, брат відомого ватажка

1. Ковальський М. Чоловік, світлий розумом // Червоний гірник. 1990. — 27 січня.

повстання, Ян Лятос — польський математик, Никифор Кан-такузин та інші.

За ініціативою К. Острозького та на його кошти при Академії була побудована друкарня, в якій Іван Федоров 1578 року видрукував «Буквар» для «первого научения дитського». З 1578 по 1581 р. І. Федоров видрукував в Острозі п'ять своїх видань, серед них Острозька біблія, Часослов, Азбука та інші. Послідовники Федорова в Україні з 1582 по 1612 рік видали ще два десятки книг. Після смерті князя діяльність Академії занепадає, згодом вона зовсім припиняє своє існування.

Та її діяльність мала виняткове значення для зміцнення вітчизняної освіти, у визвольній боротьбі українського народу. Її наступниками стали братські школи та Києво-Могилянський колегіум, першим ректором якого був випускник Острозької Академії Іов Борецький.

У кінці XVI століття в Україні пробуджується освітній рух, основні вимоги якого зводилися до створення школи вищого рівня.

Він склався під впливом ідеї європейського гуманізму та активності католицьких орденів у відкритті колегіумів, як наряддя окатоличення українців.

Прихильниками створення нових шкіл було православне духовенство, купці, ремісники та інші категорії українського населення, які об'єднувалися у братства. Єпископ Гедеон Балабан, наприклад, звертався до своєї пастви із закликом щодо заснування такої школи у Львові: «Розкрийте ваші душевні очі, зверніть увагу на нестаток освіти й умилосяердїть ся над собою».

Першою братською школою була Львівська, яка відіграла особливу роль у вітчизняній історії, створена у 1685 році. Її діяльність визначалася «Порядком школи», яким регламентувалася організація навчання учнів, їхня дисципліна, самоуправління, права і обов'язки тощо. Суворі вимоги цей документ виставляє до вчителів школи:

«Дидаскал, або учитель, цієї школи має бути благочестивий, розумний, смиренномудрий, лагідний, не п'яниця, не розпусник, не хабарник, не сребролюбець, не гнівливий, не зависник, не сміхун, не срамословець, не чаролій, не байкар, не прихильник ересей, а підмога благочестя, що уявляє з себе образ добра в усьому». Відповідно до цього братство як організатор школи пильно слідкувало, аби до виховання молоді залучалися гідні особи. Учителям надавалося широке

коло повноважень, визначалося, що вони несуть відповідальність за виховання дітей перед Богом та батьками. А коли так, то «дидакал», взявши доручену йому дитину, має вчити її з проблиском доброї науки, за непослух карати, не потиранськи, а по-учительськи, не забагато, а по силі, не розпусно, а покірно і смиренно, не тільки по-світському, а й вище світських, щоб також недбайливістю своєю або заздрістю, або лукавством не залишився винуватити ні за одного Богу Вседержителеві, а потім батькам його і йому самому...»

Львівська братська школа подала приклад демократичного устрою. Перш за все учні були рівними у навчанні, користувалися рівними правами і обов'язками, стимулювалася їхня самодіяльність у навчанні та поведінці. Вчителів приписувалося вчити і любити всіх дітей як синів багатих, так і синів убогих. Ці та інші демократичні засади стали надбанням усіх братських шкіл, мережа яких різко зростала по всій Україні на початку XVII ст. Добре відома діяльність Луцької, Київської, Рогатинської, Галицької, Каменець-Подільської, Дрогобицької та інших братських шкіл. Більшість із них свою діяльність влаштовували за зразком Львівської.

У братських школах молодь набувала як елементарну, так і середню освіту. Головним предметом у нижчому (початковому) відділі школи була слов'янська мова. Вивчення її здійснювалося трьохступенево, тобто учнів ділили за трьома групами, кожна з яких мала своє навчальне завдання: «...Одні, що будуть учитися читати і напам'ять багатьох речей; другі, що будуть, читаючи, викладати, роздумувати і розуміти». Навчальний день розбивався на уроки, кожний з яких мав свої завдання та зміст. Крім письма та читання молодші учні вивчали арифметику, спів.

У середній школі вивчалися грецька, слов'янська, латинська і польська мови, поетика і риторика. Учнів за причетністю до певних груп, що вивчали грецьку, латинську мови, поетику, риторику тощо, звали відповідно «греками», «латинянами», «поетами», «риторами» і т. ін. У зв'язку з тим, що учні об'єднувалися у групи-класи за рівнем підготовки до навчання та розв'язання освітніх завдань, а навчальний матеріал поділявся на частини, тобто укладався і вивчався за уроками; можемо вважати братські школи України засновниками класно-урочної системи навчання, яка згодом в 1632 році знайшла своє наукове обґрунтування у «Великій дидактиці» Я. А. Коменського. Грецька мова, як така, що єднала



Україну з грецькою вірою, займала провідне місце у шкільному навчанні. Меценат української школи гетьман Петро Кирилович Сагайдачний для поліпшення викладання грецької мови утворив окрему фундацію на утримання учителів грецької мови. Грецькою мовою мали оволодіти усі школярі, для цього вона була в школах щоденною розвиненою мовою. У правилах повсякдення вимагалось, щоб діти одне одного читали по-грецьки і щоб їм відповідали по-словенськи; коли їх запитують по-словенськи, то відповідь має бути у протилежній мові; учні не повинні між собою говорити простою мовою, тільки словенською і грецькою. Провідне місце у Львівській школі грецької, слов'янської, латинської і польської мов забезпечувало розвиток філологічних наук, створення підручників граматики, які використовувалися у всіх середніх школах України.

З метою підготовки полемістів, захисників ідеї православ'я у братських школах, колегіумах належна увага приділялася здобуттю літературної освіти з елементами філософії, історії, риторики тощо: «Повинен буде дидакал учити і на писемі їм подавати науки зі Святого Євангелія, з книг Апостольських, з пророків усіх, з отців святих, з філософів, поетів, істориків на інше». Учні вчилися складати промови, приповідання, послання, вірші на честь певних подій і осіб та виступувати їх. Мистецтво красномовства учні набували, вивчаючи діалектику і риторику. Вінцем вивчення цих предметів вважалося оволодіння методикою ведення дискусій і полемічних боїв з єзуїтами, уніатами та іншими противниками православ'я.

Обов'язковою для учнів була участь у постановці шкільних драм, вертепів тощо. Організатори братських шкіл дбали про розвиток естетичних обдарувань своїх вихованців. Навчальними програмами було передбачено вивчення музики, співів, малюнку тощо.

У багатьох братських школах, як у Львівській, Київській, Луцькій, співи вважались, одним з основних предметів, учні співали у церковному хорі, створювали співочі артілі, виконували як церковні, так і твори світського характеру, часто супроводжували їх театральними виставами. Учні, які були талановитими до співу і співали у церковному хорі, користувалися певними пільгами — отримували незначну плату, харчування, одяг, взуття тощо. У статуті Луцького братства, наприклад, вказується, що його керівники зобов'язані піклуватися зокрема про вчителів, так і про учнів, здібних до співу.

Не випадково й те, що деякі вихованці Львівської братської школи стали відомими композиторами, зокрема Чернушин, Шаваровський, Яжевський, Пікулинський, Мазурик та ін.<sup>1</sup> Залучення учнів братських шкіл до різноманітних видів естетичної культури сприяло опануванню ними здобутків народного мистецтва та його поширення своєю подальшою діяльністю.

Заслугою вчителів братських шкіл є намагання впровадити до навчання «борзо простої» української мови, яка поруч із слов'янською вважалася основною мовою викладання. Кирило Ставровецький, Стефан Зизаній та інші, поширюючи українську мову у навчанні, сприяли розвитку літературної української мови.

Кращі освітні традиції братських шкіл перейняла Києво-Братська школа, яка постала при Богоявленському монастирі у 1615 році як школа «наук елліно-словенського і латино-польського письма». Розвитк школа набула дякуючи меценатству, як уже відзначалось, Галшки Гулевичівни Лозчини, яка подарувала свій дім і двір на Подолі для її влаштування. У 1631 р. при Печерській лаврі печерський архімандрит Петро Могила відкриває школу під назвою колегії. Об'єднання братської і лаврської шкіл відбулося у 1632 році, новостворений навчальний заклад одержав назву «Києво-Могилянського колегіуму». З цих пір цей навчальний заклад, увібравши кращий досвід українського шкільництва, стає визначним центром освіти і науки.

### Завдання для самостійного студентського пошуку

Прочитайте і законспекуйте уривки із «Статуту Львівської братської школи»<sup>2</sup>, які дають уявлення про організацію навчального процесу; а) робота школи на основі класно-урочної системи навчання; б) методика проведення уроку; в) поєднання навчання у школі з системою домашньої навчальної роботи; г) режим навчальної діяльності учнів тощо.

Висловіть свої судження щодо методики заохочень учнів братських шкіл до навчання (локації, імператори, сенат, аудиторі, нотати тощо) та виконання покладених на них обов'язків.

1. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні. Нариси. — К., 1991. — С. 41.

2. Устав Львовской братской школы 1589 г. /В кн.: Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М., 1988. — С. 79—83.

## Статут Львівської братської школи

(скороченс).

### Порядок шкільний

Благословінням... радою і повелінням Юкіма, патріарха великого... у місті Львові, року 1586, місяця січня, 1 дня.

Дійсненням же утвердженням вселенського патріарха Геремія... року 1588, заснував училище в місті Львові, при храмі Успіння... грцького і слов'янського письма...

Дидаскал, або учитель, цієї школи повинен бути благоуваженим, розумним, смиренно мудрим, кротким, стриманим, не п'яниця, не розпусник, не лихоїмець, не срібнолюбець, не лий, не заздріжник, не сміхстворець, не сквернословець, не шириник, не байкомовець, не поборник ересі, не порушник благочестя, а у всьому був би образом для наслідування, і щоб учні були, як їх учитель.

1. Повинні бути приставленими від братства дві досвідчені людини, щоб стежили на навчанням, а також за хорошими і поганими справами дидаскалів, бо що посіє людина, те і пожне. І тим братам повинен видаватися реєстр під печаткою братською, до якого дидаскали повинні вписувати імені про навчання дітей, відліт років, і учіння дітей, і платня їм, тобто дидаскалам.

А якщо хто забажав забрати своїх дітей від науки, коли мине квартал, тоді в присутності тих же членів братства треба їх відпустити... кожен, хто буде приводити до учителя сина чи інших для науки, повинен взяти із собою сусіда, одного або двох, і у присутності сусідів повинен з дидаскалом записувати договір про порядок і зобов'язання відповідно до реєстра нижченаписаного; і перш за все повинен бути прочитаний цей реєстр, щоб навчати його сина, і що за зобов'язаний, і щоб не перешкоджав йому у цьому порядку, а усіма способами сприяв дітям в науці, яку бажає мати утіхою від праці і хороші плоди, і повинен по звичаю вписатися до реєстру.

2. А дидаскал, взявши вручену йому дитину, повинен її навчити оволодівати корисними науками, за непослух карати не по-тиранському, а по-учительському, не вище, не по силі, не буйствуючи, а спокійно і смирно, не тільки по-народному, але і вище народного, щоб з-за своєї недбайливості, заздротів чи підступності не залишався винуватим ні перед самим, якби ви забрали у нього час або ж відволік його. Написано

е: «Зміст, лукавий, лінивий ребе, чому не віддав срібло мое торжником а пришед аз взяв би своє з лихвою; і пак: жадающий жезла ненавидить сина, а ше без покарання якби були, чи не були б перелюбощами, а не синами?»

3. Сидіти повинен кожен на своєму місці, визначеному за успіхи в навчанні. Котрийсь більше уміє, буде сидіти вище якби і був дуже бідним, а хто менше уміє, повинен на ганебному місці сидіти, одже сказано: «Уміючому скрізь дано буде».

4. Багатий над бідним в школі нічим не повинен бути вище, лише самою наукою, тілом же рівні всі, глави єдиної члени; око руці, рука носі може сказати: ти мені не потрібен.

5. Учити дидаскал і любити повинен всіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних, і тих, хто ходить по вулицях, жебракуючи; хто скільки навчитися зможе за своїми силами, лише не старанно одного вчити, ніж іншого, бо написано: «Всякому бо, хт просить у тебе, дай, і хто хоче у тебе взяти, не заборони, бо всім хочу спаститися і до розуму істинного прийти».

6. Приходить повинні отроки до школи на певний час, т. т. у великі дні на дев'яту годину, точно так і в інші, менші дні, як встановить дидаскал, і відпустить їх після навчання в певний час, адже написано: «Усе та діє, у подібний час».

7. Кожного ранку дидаскал повинен уважно слідкувати і, коли б якогось отрока не було, повинен за ним тогочасно надіслати і узнати причини, по яких не прийшов: чи не заграває де грою, чи вдома залінився, чи надмірно спав і через те до школи не прийшов, дізнатися про все і привести повинні його, адже написано: «Деяких страхом і потребою врятовуй».

8. Вранці, коли всі прийшли у назначений час, не повинні починати навчання, поки не приготують молитви і звичні передмови.

9. В школі діти повинні бути розподілені на три групи: одні — які будуть вчитися розпізнавати слова і складати; другі — які будуть вчитися читати і напам'ять учити багато речей; треті — будуть навчати викладати прочитане, роздумувати і розуміти; бо сказав святий Павло: «Коли був малюнком, по-малятськи мудростував і розумів, а коли ж став дорослим мужем, молока не потребую».

10. Вранці після молитви кожен повинен розповісти вчорашній свій урок і письмо, що вдома писав, і повинен виклас-

ти вивчене; а потім повинні по частинах учити Псалтир або граматику з їх рішенням і інші корисні науки, у яких є потреба

11. Після обіду хлопчики повинні писати самі на таблицях кожен свій урок, що заданий йому учителем, крім малих (дітей), яким учитель повинен сам вписати. Вивчивши в школі трудні слова, повинен їх питати один у другого, т. т. дискутувати, а після повернення додому, вірш повторити, щоб увечері, повернувшись із школи додому уміли діти перед своїми чи сторонні діти різного стану, які проживали на квартирах, перед хазяїном своїм... прочитати з поясненням, як це робили в школі; а що учили в той день, повинні увечері вдома написати і вранці принести до школи, показати своєму учителеві, щоб кожен плід науки був відомий: «Всяке бо дерево від плоду пізнавати належить».

12. Повинен буде дидакал учити і на письмі їм подавати і граматики, риторики діалектики, музики і інших поетів і святого Євангелія, із Книг Апостольських.

13. В суботу зранку повинні повторювати уроки, які вивчали протягом тижня, а після обіду повинні учити пасхалії і місячного читання, і рахунок, і обчислення, або музику церковного співу..

14. Після вечері в суботу повинен дидакал розмовляти з дітьми не малий час, а значно більше, ніж в інші дні, навчаючи їх страху Божому і належним юнацьким звичаям: як вони повинні триматися в церкві перед Богом, вдома перед родичами своїми і в інших місцях..

15. В неділю і у святкові дні дидакал зобов'язаний з усіма, поки підуть до літургії, розмовляти і розповідати про це свято і вчити їх волі Божій, а після обіду повинен апостола цього свята..

16. Двох чи чотирьох хлопчиків, кожен тиждень інших по порядку, необхідно призначати для дотримання прядку, від чого жоден не може відмовитись.. Справою їх буде раніше прийти до школи, підмести школу, в печі затопити, і біля дверей сидіти, про всіх знати..

17. Якби якийсь хлопчик один день ходив до школи, а в інший — пропуслав, і так якби лише час втратив, числився за школою, такого більше не приймати..

18. Батькові про дітей або хазяїну про доручених йому сторонніх дітей дидакал і члени братства — шкільні наглядачі повинні нагадувати, щоб вдома діти поводити себе у відповідності шкільному розкладу, показуючи всім свою вче-

ність і людяність. А коли в дітях буде знайдено що против не науці, то це повинно бути вивчено. А якщо б дидаскал своєю недбайливістю або ж родич чи хазяїн безпорядком своїм заважав навчанню або ж добрим звичаям, то винувний повинен бути покараний.

19. Якщо тако ж хто хотів би від дидаскала сина свого забрати для іншої потреби, то повинен це робити не заочно і не через когось іншого, тільки особисто і у присутності тої ж людини чи двох, при кому він віддавав на науку, взяти може, щоб цим не робити образи ні учневі, ні дидаскалу, від якого без пояснення учня забрав.. цей порядок дотримувати повинні всі інші ремісники..

20. Якби сам учитель або хтось із його учнів був винуватцем тих справ, які не тільки закон не дозволяє, але і забороняє, як ось: блудний, п'яниця, злодій, кошунник, нехлюй, сріблолобець, наклонник, гордець, такий не тільки учителем, але навіть жителем не повинен бути тут..

### 2.3. Педагогічна діяльність вчителів братських шкіл.

Братські школи, створені на потреби українського життя, відіграли відчутну роль у поширенні освіти, розвитку науки, боротьбі з полонізацією та католицизмом. Очолили цю діяльність вчителі братських шкіл, колегіумів, вихованців цих навчальних закладів. У працях вчителів, які носили характер полемічних, історичних, філософських, літературно-художніх та педагогічних творів, висловлені цікаві оригінальні педагогічні думки, які значно збагатили вітчизняну педагогічну культуру.

«Педагогічні погляди учителів братських шкіл не були простою сумою ідей, яка тою чи іншою мірою включала різні впливи, а їх творчою переробкою. В основі педагогічних поглядів учителів братських шкіл лежав багатовіковий виховний досвід українського народу і ті принципи, які викристалізувалися в педагогічному досвіді...»<sup>1</sup>.

Цікавими постатями в історії педагогічної думки XVII ст. були Герасим Смотрицький і його син Мелетій Смотрицький.

Ставши ректором академії в Острогу, Г. Смотрицький став членами гуртка вчених, у якому він — центральна фігура, займався виданням Біблії. Її було видруковано окремою

1. Митюров Б. Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVII вв. / Под ред. А. Р. Мазуркевича. — К., 1968. — С. 97.

книгою у 1581 році. Герасим звів текст, увів нові розділи, перекладені з грецької, латинської і чеської мов, написав для Біблії передмову, котру завершив віршованою присвятою засновнику цього старовинного міста — Костянтину Острозькому. Передмова і присвята порушували церковні і давні канони, надаючи Біблії характеру релігійно-публіцистичного твору. А церковнослов'янська мова засвідчила давність і наступність українських культурних традицій.<sup>1</sup> Усе це робило книгу, що, до речі, використовувалась тоді як підручник, символом величчя всіх типів навчальних закладів, української культури в групі загальнослов'янської єдності.

Герасим Смотрицький стоїть за широке поширення грамотності і доступності навчання. Він обстоює жіноче населення, бо «деякі дівиці хочуть звідати глибокості письма».

Смотрицький вчить поважати науку, яка в книзі зосереджена «Книга таємні думки людини робить явними і доступними для всіх». У своїй праці «Ключ царства небесного» Г. Смотрицький гостро виступає проти антиукраїнської політики католицизму, показує загрозу своєму народові від діяльності єзуїтів. Як патріот закликає до пильності і боротьби з поневолювачами: «Повстаньте, почувйтеся і допесіте очі душ ваших».<sup>2</sup>

Цінний внесок до розвитку вітчизняної науки зробив Лаврентій Зизаній Тустановський. Він мав великий досвід педагогічної роботи у братських школах Львова, Бреста, Вільно, Лаврській школі Києва тощо. Проявив себе Лаврентій Зизаній активним борцем проти католицизму, захисником православ'я. У 1596 р. він створює «Грамматку словеноруську», та «Науку по читанню і розуменню письма словенського» з додатком «Лексикос». «Грамматика словенська» Зизанія була відповіддю єзуїтам стосовно того, що церковнослов'янська мова є повноцінною мовою, за допомогою якої пізнаються знання з усіх наук. За зразком львівської граматики «Адельфотес» Зизаній свій підручник написав у формі запитань і відповідей. «Наука по читанню і розуменню письма словенського» — це по суті перший друкований бук-

1. Крохмалюк В. Просвітителі Смотрицькі. /Демократична Україна, 1992. — 24.ХІ. — № 145. — С. 4).

2. Смотрицький Герасим. Ключ царства небесного. /У кн.: Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) — К., 1967, С. 112—118.

вар, в якому подано кирилівський алфавіт, склади для заучування та статті для початкового читання.

«Лексис» Лаврентія Зизанія становить 1061 слово (в основному це загальні назви). Він має енциклопедичне знання, подає відомості з історії, географії, природознавства тощо.

Лаврентій Зизаній брав участь у редагуванні перекладів «Бзід» Івана Златоуста (1623); сам переклав з грецької і видав «Святого Андрія Тлумачення на Апокаліф'їн» (1625); входив до гуртка вчених, що був створений архімандритом Києво-Печерської Лаври Єлисеєм Плетенецьким і який мав власну друкарню. До гуртка крім Л. Зизанія входили З. Копистенський, П. Беринда, Т. Земка, О. Митуря та інші вчені різних галузей української науки.

Рідною мовою Л. Зизаній 1626 р. написав «Катехизис» і з рукописом цього твору прибув до Москви, був прийнятий царем і патріархом Філаретом. Однак «Катехизис» не було видано українською мовою, його переклали на російську, і лише тоді праця, що є внеском до загально-людської культури, до теорії і практики виховання духовності, побачила світ...<sup>1</sup>

Політичним явищем в освітньому житті України була поява друкованої книги невідомого автора «О воспитании чад» (Львів, 1609 р.). У книзі пропагуються гуманістичні ідеї епохи Відродження, але відчувається і оригінальність автора. Він вважає, що моральні якості людини є наслідком її виховання. Тому шляхом посилення виховання, залученням до навчання всіх дітей можна поліпшити моральність людей, а, значить, і суспільства. Ця думка набула пізніше значного поширення у творчості Г. С. Сковороди, О. В. Духновича та інших українських просвітителів.

У творі підкреслюється незамінна роль батьків у вихованні чад, науки та вчителів у становленні дитини в людину.

На зміну, а вірніше було б сказати, на підтримку, чи навіть, на більш доказове утвердження наукової позиції і методичних переконань Лаврентія Зизанія, з'являються друковані праці інших українських вчених та педагогів. Це «Граматика» Мелетія Смотрицького (бл. 1578—1633), в миру Максима Григоровича Смотрицького, який в літературі ще

---

1. Книга оприлюднена в Москві 1627 р. під назвою «Книга глаголемая по гречески катихис. По-литовски оглашение. Русским же языком нарицаем беседословие».



відомий під псевдонімом Теофан Ортолога, що видана в Ев'ю (під Вільно) 1619 року.

Уже відзначалось, що син Герасима Мелетій уславився тим, що створив слов'янську граматику. Петро Скарга — за-пеклий єзуїт — іронізував: «За допомогою слов'янської мови ніколи ніхто вченим не стане. Власних правил і граматик мова не має і мати не може». А Мелетій Смотрицький довів: «така мова! Граматика, яку він написав, мала довге життя. У 1648 і 1720 роках її перевидавали в Росії. Михайло Ломоносов говорив про цю Граматику як про «ворота своєї вченості».<sup>1</sup>

Краєзнавець з м. Хмельницького Віктор Прокопчук дослідив життя і творчість Смотрицьких, Мелетія і його батька Герасима, які залишили помітний слід в історії педагогічної думки і освіти України.

«Народився Мелетій у подільському селищі Смотричі, в спадковому маєтку батька. Згодом родина переїхала на Волинь, до Острога. Його вчителями були батько, а також грек Кирило Лукарис, який після смерті Герасима був ректором у місцевій слов'яно-греко-латинській академії.

Далі навчання Мелетій продовжує у Вільно, слухає лекцій у Лейпцігському, Віттенберзькому і Нюрнберзькому університетах. Очевидно, за кордоном здобув він і вчений ступінь доктора медицини.

1608 року, повернувшись у Вільно, включається в національно-релігійну боротьбу, видає анонімний трактат «Відповідь» та великий полемічний твір «Тренос» («Плач»).

Встановлено дату смерті Мелетія Смотрицького — 9 січня 1634 року. Похований в монастирській церкві».<sup>2</sup>

Граматика М. Смотрицького складається із таких розділів: орфографія, етимологія (походження окремих слів і морфем), синтаксис, просодія (ритміко-інтонаційні сторони мови).

У своїй граматиці М. Смотрицький виступив реформатором. Він висловлює систему відмінків, вказав на недоцільність окремих букв слов'янської писемності, подав рекомендації щодо застосування метричного вірша тощо. Думки педагога щодо організації навчання є цінними. Він засуджує

1. Крехмалюк В. Просвітителі Смотрицькі. // Демократична Україна, 1992. — 24.XI. — № 145. — С. 4.

2. Там само.

догматизм і зазубрювання при вивченні навчального матеріалу, рекомендує вчителям розвивати в учнів свідоме ставлення до засвоєння.

Його позиція як педагога-громадянина чітко визначалася у полемічному творі «Тренос». (1610 р.). У ньому він на прикладі православної церкви показує рабське становище України, її приниження і ганьбу: «Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на бедрах, меч над головою, сбосічний, вода під ногами глибока, вогонь по боках невгасимий, звідусіль крики, звідусіль страх, звідусіль переслідування». У цій біді, на думку Мелетія Смотрицького, винні не тільки іноземні заїди, а й українське суспільство, яке не дбає про своє потомство, школу. Він звинувачує батьків, які не дають дітям доброго виховання, не піклуються про їхню свідомість, а приклади злого життя дітям подають. Засуджує він учителів, серед яких є чимало невігласів, неуків, що замість навчання вбезділля часи недозрілості травили.

Картає М. Смотрицький зраду, продажність, як явище українського життя; стверджує, що вони стали породженням бездуховності, чужеземних пограбувань та здирства. Твір мав надзвичайний розголос і поширення серед українства. Православні вважали «Тренос» своєю улюбленою книгою, полишали дітям як дорогу спадщину, веліли класти з собою в могили. Схвилював також «Тренос» і католицький табір.<sup>1</sup> Відомо, що на вихід у світ цього твору відізався польський король, наказавши спалити всі примірники, а самого М. Смотрицького ув'язнити.

Справа Мелетія Смотрицького продовжувалася у діяльності інших визначних українських просвітителів.

У Києві у 1627 р. з'явилася ще одна пам'ятка української педагогічної культури і лексикографії «Лексикон словенороський» Памви Беринди (друга полов. XVI ст. — 1632). Його автор відомий педагог, навчався у Львівській братській школі, був головним друкарем Лаврської друкарні, поетичний філолог-лексикограф. Світським ім'ям його було Павло, а при постриженні в ченці Беринда приймає ім'я Памво.

«Лексикон» створювався Бериндою як словник і має енциклопедичний характер. У ньому подається понад сем

1. Історія української культури. /За заг. ред. І. Крип'якевича — К., 1994. — С. 249).

тисяч слів, значна частина яких тлумачить педагогічні терміни. У «Лексиконі» Памво Беринда чи не вперше в офіційній українській педагогіці звертається до таких понять (категорій) педагогіки: виховання, навчання, освіта. П. Беринда вихователя називав педагогом, дітоводителем, пестуном, а учителя в братських школах — «граматиком», «дітоучителем».

Освіту педагог визначає як науку оволодіння майстерністю, мистецтвом, примудростями (хитрощами) ремеслу; навчання у нього — навичконовення, розквітчання, а дидактика — наука, яка нас найвченішими, наймудрішими, всезнаючими робить...

Памво Беринда чи не вперше в Україні здійснив вікову періодизацію, ввівши такі терміни для визначення вікових груп: пеленчатко, немовлятко, дитя, дітище, чадо, отроче, виросток, отрочим, юнака, юнотка тощо.

Зрозуміло, що категорійний апарат педагогіки у трактуванні Памва Беринди з часом значно змінився і багато вищевказаних дуже швидко стали архаїчними (навіть, назви періодів дитячого життя — вікової періодизації, що вміщені в його «Лексиконі»), але він був основою для подальшого розвитку педагогічної теорії.

Надзвичайно цікавими є педагогічні погляди викладача Львівської і Віленської братських шкіл Кирила Транквіліона Ставровецького (?—1646). Цей талановитий учитель і вихователь, богослов і мислитель залишив досить значну за обсягом і цінну за змістом літературну спадщину.

Книга «Дзеркало богослов'я» — видана у власній друкарні в Почаєві 1618 року, одне з найдавніших видань українською мовою. Книжка «великі гори премудрості небесної й дивний світ розуму» несла читачам, хоча офіційна російська критика поставилась до славетної праці українського автора досить стримано, занадто критично і недружелюбно, бо «Дзеркало богослов'я»... доводило до читача найвищу мудрість рідною, зрозумілою всім, мовою...

«Давний світ розуму» — концентрація наукових поглядів про земний світ, світосприйняття. Звичайно, і ця книга Кирила Ставровецького викликала гостру критику московських богословів, літераторів і педагогів, щепак: автор свою православну догматику розкладає на три частини: першу про Бога, другу про світ (у чотирьох видах), третю — про людину. Ставровецький вважає виявом і силою ду-

ші людини розум, який є природженою якістю. Інші якості душі як воля, гарна пам'ять, доброта, хитрість, уява, радість, любов тощо, є продуктом виховання і навчання. На його думку, головною метою виховання — є творення із дитини людини.

Гострота розуму, — твердить К. Старовецький, — залежить від вроджених здібностей, глибина ж його — від виховання.

Дитину він порівнював з полем, але не на кожному полі насіння дає гарні плоди. Якщо воно падає на поле, утопане ногами злих сил, або зкам'янівши від непослуху, або багатством і п'янкою розтліє, то, на його думку, доброго плоду не приносить.

Як прогресивний учитель-викладач К. Старовецький гаяче викривав ледарів і пригноблювачів народу, називаючи «мучителями земними» царів і князів, а багатіїв — «смердючими козлами».

«Учительне Євангеліє» (1619) Кирила Старовецького становить своєрідний збірник своїх проповідей на неділі, свята й окремі нагоди, разом 109!

У «Учительному Євангелії» Кирило Ставровецький «зібрав солодкість святих книг» «як трудолюбива бджола з квітів райської краси». Зміст «Учительного Євангелія» перебував у органічному зв'язку з ранньою працею Кирила Транквіліона «Дзеркало богослов'я», що викликало вороже ставлення російського і, навіть, українського духовенства, а собор ієрархів на чолі з Йовом Борецьким (Київ) осудив книгу Кирила, заборонивши її «для православних християн в церквах і домах держати».

А москвичі, особливо цар Михайло і патріарх Філарет, «звеліли зібрати примірники (60) книжки та спалити їх, аби ця ересь і кологнеча в світі не була»<sup>1</sup>.

У рік смерті Кирила Транквіліона Ставровецького (1646) в Могоцінне, яка корисна студентам, що можуть вибрати собі потрібний вірш; проповідникам, які по одному-двом віршам можуть будувати цілу богословську промову; його книга годиться і для духовних спектаклів народних театрів комедій.

1. Возняк М. С. Історія української літератури. У 2 кн. — Кн. 1. — Львів, 1992. — С. 451.

Всі вірші і повчання книги «Перло многоцінне» духовно-морально-повчального змісту, тому мають безпосередньо виховне спрямування в традиціях тогочасного суспільства. Відчувається, що джерелами повчань і віршів стали сюжети біблійних книг, церковні співи і молитви.

К. Т. Старовецький — автор інших книг, літературних форм і моралізаторсько-повчального спрямування («Лік розкішників цього світу» та под.), які, як і всі його твори, вчили вчителів і вихователів майстерності впливу на особистість.

Оригінальні педагогічні думки висловив Єпіфаній Славинецький (?—1679). Він автор великого перекладного латино-церковнослов'янського словника на 27 000 слів (1642 р.), який зберігся в багатьох списках. В цьому словнику в перекладній частині добре представлена і українська лексика. А на основі словника Амвросія Калепіна (1539) Є. Славинецький складає власний «Короткий греко-слов'яно-латинський», «Лексикон філологічний», «Міркування про навчання грецькій мові», які довгий час мали надзвичайно важливе значення у житті шкіл усіх рівнів, мали прямий вплив на розвиток української науки.

На найбільшим Єпіфаній Славинецький залишив слід педагогіці своєю працею «Громадянство звичаїв дитячих» (бл. 1653 р.) — нев'яучої пам'ятки педагогічної думки XVII ст. Дехто із російських дослідників вважає цю славетну працю, по-перше, російського за походженням, по-друге, такою, що написана на зразок праці Я. А. Коменського «Настанови нравів».<sup>1</sup>

«Громадянство звичаїв дитячих» систематично, у формі запитань і відповідей, описує життя дитини у всіх його зовнішніх проявах: поведінка, поводження, поза, жести, міміка дітей в школі, за столом, при зустрічі з іншими людьми, розмовах, іграх; розкриває правила гігієни, догляду за язиком.

«Громадянство звичаїв дитячих» починається віршами, яких чітко і досить доказово розкриті ідеї розумового, морального та фізичного виховання. Найголовнішим в цьому трактаті, фактично першому підручнику з педагогіки для

1. Див.: Педагогический словарь: В двух томах. — Т. I. — М.: МП, 196 г. — С. 281.

учителів і батьків, позиція гуманізму, щиросердної поваги до оточуючих людей, до учнівської молоді.

Головними завданнями виховання Славинецький вважає засвоєння дітьми християнської моралі, розвиток інтересу до навчання та науки, опанування шляхетними правилами поведінки — «благочесними» звичаями. Він підкреслює, що шляхетні звичаї є продуктом багаторазового вправлення і подає поради як домогтися цього. Славинецький вчить поважати батьків, яким слід віддавати першим честь за своє зростання. Також любові і відчутності як батькам заслуговують і вчителі, які думки дитячі «учат и чистят».

Громадянство дитячих звичаїв — це енциклопедія поведінки дітей в колі ровесників з вчителями, батьками, дорослими. Поради педагога не втратили значення і сьогодні. Взяти хоча б спілкування з рівними собі, або дорослими. Стільки тут невігластва, безкультур'я, які походять від незнання етикету. Цьому, як правило, в школі не вчать, не звертають на це уваги батьки. Настанови і поради Є. Славинецького, які базуються на національних традиціях, і сьогодні могли б бути використані і знайти своє відбиття в статуті навчального закладу, у правилах поведінки, у шкільному курсі етики і етикету тощо.

164 правила з «Громадянства звичаїв дитячих» своєю більшістю і сьогодні можуть прикрашати хрестоматії та популярні тематичні збірки з проблем сімейного і громадського (суспільного) виховання дітей.

Таким чином діяльність вчителів братських шкіл увібрала в себе кращі традиції вітчизняного шкільництва і просвітництва, сприяла дальшому поширенню гуманістичної педагогіки в Україні.

#### **Завдання для самостійного студентського пошуку.**

Прочитайте уривки з праці Мелетія Смотрицького «Тренос». <sup>1</sup> Чи можна назвати цей твір алегоричним? Плач кого передає автор?

Хто, на думку автора, винен у стражданнях України? Як можна запобігти її горю?

**«Тренос»**

**(за М. Смотрицьким).**

---

1. Смотрицький Мелетій. Тренос. /У кн.: Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 67—91.

Горе мені, злиденній, ой леле, нещасній, звідусіль в добрих моїх обідраний, ой, леле, на ганьбу тіла мого перед світом із шатроздягнений! Біда мені, незносними ладунками обтяжений! Руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюги на стегнах, меч над головою двосічний, вода під ногами глибока, огонь збоків негасимий, звідусіль волювання, звідусіль страх, звідусіль переслідування. Біда в містах і в селках, біда в полях і дібровах, біда в горах і в земних безоднях. Немає жодного місця спокійного ані житла безпечного. День у болістях і ранах, ніч у стогнанні й зітханні. Цвітку сиека до млості, взимку мороз до смерті: бо ж голотілицька і аж на смерть гнана буваю. Колись гарна й багата, тепер споганила й убога. Колись королева, всьому світові любя, тепер усіма зневажена і спечалена.

Приступіть до мене, усі живі, всі народи, всі жителі землі! Послухайте голосіння мого і дізнайтесь, якою я була колись, і подивуйтеся.

Посміховищем тепер світові стала, а колись була дивом дивним і людям, і ангелам. Оздобленою була перед усіма, принадною і милою, гарною, як вранішня зоря удосвіта, яриною, як місяць, чарівною, як сонце, одиначкою у матері своїй, вибраною неньці моїй рідній за єдину чисту голубицю неперорочну, ані жодної близни і зморшки або чогось такого не маючи.

Діток народила і зростила, а вони зріклися мене, стали мені посміховиськом і глумом. Бо роздягли мене з шат моїх і голою з дому мого вигнали: одняли оздобу тіла мого і години моєї окрасу забрали. Що більше! Вдень і вночі зазімають на бідну душу мою і про згубу мою постійно мислять.

Сини і дочки мої, котрих зродила і зростила, зоставивши мене, пішли за тою, котра ними не боліла, аби з набутком і дорідності її насититись. Священиків моїх осліпило, пастирі мої (не хочаючи знати, що про душу йдеться) оніміли, старші мої одуріли, молодь моя здичавіла, дочки мої до розпусти вдалися. І всі одним намислом, бога і правду його знебавши, на душу мою заповзялися. Роззявили пащеки свої, шиплять та скрегочуть на мене зубами своїми, мовлячи:

— Настав уже день той, на який ми чекали. Ходімо і позбудемось її, і викорчуємо із землі пам'ять про неї!

Щоб любити, так паплюжать мене, і добро моє злом мені оддають, і ненавистю за любов мою віддячують. Дали мені

замість коштовних шат моїх зітліле лахміття. І стала я їм кісткою поперек горла.

Звідусіль сіті, скрізь ями, звідусіль отруйні жала. Там вовки драпіжні, а там леви розлючені. Звідси дракони ядовиті, а звідси василиски люті. Не бачу, куди повернутись, не знаю, куди податись, до кого голову прихилити, кому себе в оборону дати...



## РОЗДІЛ III

### НАПЕРЕКІР НЕВОЛІ.

#### 3.1. Києво-Могилянська колегія та її вплив на розвиток науки й освіти в Україні.

Як уже зазначалося, у 1632 р. відбулося об'єднання Київської братської і Київської Лаврської шкіл, чим започатковано якісно новий етап у розвитку вітчизняного шкільництва. Новостворений навчальний заклад визначався як загальноосвітній. Печерський архімандрит Петро Могила домігся того, щоб колегія була за характером православною, але за змістом не поступалася західно-європейським школам, і викладовою мала бути латинська мова. Цю потребу він обґрунтував такими переконаннями: «Латинська мова нам на те потрібна, щоб бідну Русь не називали глупою Руссю. Обманець говорить: вчиться по-грецьки, не по-латині. Це добра рада, але корисна в Греції, не у Польщі, де латинська мова має найбільший успіх. Поїде бідака русин на трибунал, на сейм, на сеймик, у громадський або земський суд — без латині платитьвини (судові кари). Без неї нема ні судді, ні возного, ні ума, ні посла, — тільки дивиться то на цього, то на того, вилупивши очі, як каня. Не треба нас підганяти до науки греки, вилупивши очі, як каня. Не треба нас підганяти до науки греки, стараємося за неї при латині так, що, дасть Бог, грека буде свята, латина для життя».<sup>1</sup>

✓ Києво-братська колегія, яка пізніше стала називатися Києво-Могилянською в честь її фундатора Петра Семеновича Могили, наслідувала кращі освітні традиції братських шкіл, та організацію і здобутки західної освіти, зокрема, католицьких колегіумів. Її діяльність проходила з 1632 по 1819 р. і відповідно до обсягу та змісту освіти, характеру навчального процесу, дослідники її історію поділяють на ряд періодів.

Найбільш визначним є виділення п'яти періодів:<sup>2</sup>

перший — з часу створення (1632 р.) до 1654 — входження України до складу Російської держави.

1. Історія української культури. / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К., 1994. — С. 124—125).

2. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: Нариси. — К., 1991. — С. 91.

другий — від 1654 до кінця XVII ст.;  
третій — до 80-х років XVIII ст.;  
четвертий — з 1805 р. по 1819 р.;  
п'ятий — з 1819 р., коли її було реорганізовано у Київську духовну академію.

Другий і третій періоди за такою класифікацією характеризуються, як найбільш плідні, що ніби викликане благотворним виливом Росії на освітній процес в Україні взаємозбагаченням і зміцненням україно-російських зв'язків у галузі освіти і виховання, розширення змісту методів навчання, з чим важко погодитися.

По-перше, взаємозбагання освітніх зв'язків не могло бути, так як освітня справа в Росії перебувала у вкрай примітивному стані, позитивні впливи в галузі шкільництва йшли в односторонньому напрямі з України в Росію.

По-друге, приєднання України до Росії було використане царатом для подавлення самобутності України в усіх сферах життя, і, у першу чергу, в галузі культури та освіти. Так, 1720 р. цар Петро I видав указ про заборону друкування книжок українською мовою.

У 1769 Синод наказує відібрати всю літературу, писану українською мовою, а з 1784 р. все викладання переводиться на російську, а українська мова в стінах академії забороняється. З 1786 року в Україні примусово ліквідується національна система освіти, а натомість вводиться російська.

То хіба такі акції духовного геноциду сприяли «взаємозбагаченню і зміцненню україно-російських зв'язків у галузі освіти і виховання»?

Неупереджений аналіз діяльності Києво-Могилянської колегії (пізніше академії) дає підстави виділити такі періоди в її історії: перший — з 1632 до 1689 р., коли колегія, як оригінальний самобутній, демократичний середній навчальний заклад стає основним освітнім і культурним центром України, осередком боротьби українського народу проти шляхетсько-католицької агресії. На цей період припадає науково-педагогічна і полемічна діяльність таких просвітителів, як Петра Могили, Іоанікія Галятовського, Інокентія Гізеля, Лазара Барановича, Антона Радивиловського та інших талановитих педагогів, вчених, борців за православ'я та суверенність України; другий припадає на 1689—1786 рр. У програму навчання колегії впроваджується богослов'я, що вивело її у розряд вищого навчального закладу, і зве-

ється воно з цього часу «академією». Офіційно їй надано титул і права академії за наполяганням гетьмана України І. С. Мазепи у 1701 році. З 1685 р. українська православна церква підпадає під зверхність московського патріарха і стає на службу російському самодержавству, зрадивши українські інтереси. Осторононь світського життя трималися професори академії. Навчання набуває схоластичного характеру. Російський уряд систематично вкорочує права та вольності українського народу, ліквідує Гетьманщину, Запорозьку Січ, а в 1786 року і українську школу. З початку XVII ст. має місце масове явище переїзду вчених Києво-Могилянської академії до Росії (Дмитро Туптало, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та ін.). У 1784 році забороняється українська мова в академії; третій період в історії академії (1786—1819 рр.), характерний втратою демократичних засад у ній, всеохоплюючою схоластикою у навчанні, повним відходом професорів, богословське спрямування набуває провідного характеру, тому закономірно, що у 1819 році реорганізується у духовну академію.

У Колегія з перших днів свого існування була доступним демократичним навчальним закладом. До неї приймалася молодь незалежно від походження і майнового стану, але переважали серед учнівства діти козацької старшини, заможні міщан, шляхти, православного духовенства. Колегія набула значення всеукраїнського освітнього центру, і до неї тягнулася молодь з усіх куточків України.

Навчання у колегії проводилося на протязі восьми років. Учні навчалися у шести однорічних класах: підготовчому (фари або аналогії), граматичних (інфіми, граматики й синтаксими), піітики і риторики, та класи філософії з двохрічним терміном навчання. Вони вивчали слов'яно-руську або подібно літературну українську мову по граматиці Мелетія Смотрицького, грецьку — по книзі Гретсера. Риторика вивчалася за учбовим посібником, складеним професором, ректором колегії. Іоанікієм Гаялятовським «Наука, або спосіб вложення казанья».

У колегії було добре поставлено вивчення латинської мови, яка на той час була офіційною мовою європейської науки.

У перших трьох класах учні вивчали основи латині, її граматику, вправляючись у різноманітних практичних завданнях.

З класів піїтики і риторики учні виносили знання і уміння вільного володіння латинською мовою, складання і виголошення промов, віршів тощо.

У філософському (двохрічному) класі учні опановували курс філософії, який охоплював знання з метафізики, логіки, психології, математики. Головним завданням філософії вважалось формування логічної думки, її витонченості і лаконічності.

На заняттях з риторики і філософії учні опановували мистецтвом красномовства і доказовості, що конче потрібно у веденні полеміки з католиками, уніатами тощо. У навчальному процесі колеґії використовувалися різноманітні форми і методи навчання: лекції, диспути, написання анотацій на праці вчених, творчих робіт (рефератів), конкурси-виступи на кращу промову, вірші та ін.

Як і в братських школах, у колеґії використовувалися різноманітні заохочення учнів до навчання. Серед них виділялися локації — «черга місць у класі від перших до останніх; пильний учень посувався все вище в локаціях і доходив нарешті до першої лавки, де засідали найкращі учні. Учень, що визначився найбільше з усіх, діставав назву імператора і мав право сидіти на окремому місці поруч з учителем. Нового імператора учні садили на його місці дуже святочно, кричали йому латинською мовою: «Здоров будь, імператоре!». У перших лавках сидів сенат, що складався з найкращих учнів — сенаторів. Учні, що хотіли добути собі вище місце в класі, складали окремі записки і виказували в них похибки своїх суперників. Коли імператор, або котрий із сенаторів помилився в чому, мусив уступати із свого почесного місця, а локацію діставав його переможець. Деколи клас ділили на дві частини, що старалися перемогти одна одну в науці; одні звалися греками, другі римлянами. При кінці місяця кожна сторона зраховувала свої здобутки, і та сторона, що мала більше похвал від учителя, а триумфом зганяла своїх суперників з їхніх лавок і в них засідала.

Був звичай, що в нижчих класах учнів перепитували з заданої лекції старші студенти, т. зв. аудитори. Вони записували нотатки у своїх каталогах — нотатах або ерратах. Учитель питав тільки деяких учнів та перевіряв, чи аудитор справедливо оцінив їхню працю.

Найскладніша була наука латинської мови. Вимагали її дуже багато, й учні мусили і в школі, й дома говорити

по-латині. Це йшло важко, й початкуючі учні творили собі власну латину, до українських слів додаючи латинські закінчення. Зразок цього подав Котляревський у безсмертній строфі:

Енеус, ностер магнус панус  
І славний троянорум князь,  
Шмигляв по морю, як циганус...

Так само й «Гриць премудрий, родом з Коломиї» до батьківських свиней промовляв: «Еантес свинянтес гризантес травантес ін стернискум...».

Щоб присилувати учнів говорити по-латині, заводили т. зв. калькулюс. Це був зшиток, у якому записували учня, що смів заговорити «простою» мовою. Винуватець мав носити цей зшиток так довго, аж поки зловить іншого товариша на тій самій провині, — тоді записував його ім'я й віддавав йому калькулюс. Всіх тих, що були записані у зшитку, чекала кара. Нетямущим учням деколи накладали на голову шапку з осячними вухами й садовили їх на останній, «ослячий» лавці<sup>1</sup>.

Усі, хто навчався в колегії, а пізніше і в академії, об'єднувалися у братства, або конгрегації. Учні перших шести класів звалися учнями і утворювали молодше школярське братство. Ті, що вчилися у філософському, а пізніше в богословському класах, звалися, студентами і створювали студентське братство. >

Заслуговує на увагу наявність елементів демократизму в житті академії. Ними є обрання ректора викладачами разом з представниками духовенства і міщанства, вибір учителів з-поміж кращих випускників академії, вільне обрання учнями класів навчання тощо. Кожний учень чи студент мав право перервати на певний час навчання, або не проходити зовсім богословської підготовки. В академії добре було поставлене учнівське самоврядування. Учні через своїх уповноважених підтримували дисципліну, чистоту приміщення та інше.

При колегії приїжджі учні та спудеї проживали в бурсі. Через століття до нас прийшли викривлені уявлення про бурсу, як щось таке, де немає порядку, нормальних умов для проживання тощо. Насправді ж у бурсі колегії які ба-

1. Крип'якевич І. Нове шкільництво / У кн.: Історія української культури. / За заг. ред. І. Крип'якевича. — К., 1994. — С. 126—127.

гатьох братських шкіл, життя було унормованим, за учнями були розкриті певні обов'язки, як «будильника» (той, хто першим вранці встає, світить свічки, будить своїх товаришів), «окинохранителя» (має ранком повитирати вікна, столи, слідкувати, щоб не побили шибки, не обписували й не обмальовували стіни вуглем), «калефактора» (той, хто топить печі), служитель хворих (допомагає хворим учням), «смиренодільця» (слідкує за чистотою, вимагає від бурсаків, щоб вимитали сміття не тільки в кімнаті, а й в сінях, перед вікнами), священосця (асистента священника зі свічками) та багато інших.

Навчання учнів у колегії, весь уклад життя в бурсі, культурно-освітня діяльність учнів поза стінами навчального закладу (співання в церковному хорі, участь у драматичних виставах, оркестрі, вертені, відкритих диспутах з католицькими та уніатськими богословами, малярських роботах по оформленню храмів, навчання дітей у школах грамоти та у мандрівних дяків тощо) позитивно вплинули на формування у учнів громадянської свідомості та патріотичних почуттів. Дослідник історії Київської колегії В. Аскочевський у своїй праці «Київ сь древнейшимъ его училищемъ Академією» (— К., 1856., ч. I. — С. 177.) стверджує високий рівень патріотизму її вихованців фактом припинення навчання учнів середніх і старших класів у період визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648—1654 рр.) через участь більшості юнаків у військових діях на боці Богдана Хмельницького.

Наставництво учнівської молоді в колегії здійснювали прогресивні педагоги, які своїм особистим прикладом відданості науці, школі, православію і Україні множили собі подібних. У різні роки діяльності колегії в ній працювали визначні діячі науки і культури: П. Могила, І. Гізель, І. Галатовський, В. Барський-Григорович, Е. Славинецький, Й. Горбацький, А. Сатановський, Л. Баранович, В. Ясинський, С. Головчич, А. Радивиловський та інші.

Бурса не була відірваною від колегії, в ній продовжувалася частина навчальної і виховної роботи, покладеної на навчальний заклад, але в цікавій формі дозвілля. Наприклад, у вільний від занять день, рекреації, бурсаки виходили разом з учителями на прогулянку за місто. Часто це бували сколиці лісу, узбережжя Дніпра тощо. Саме у таких невимущених обставинах вони проводили ігри, змагання, різно-

манітні забави, які посили дидактичний характер. У літературі описано студентську виставу, в якій особами були частини мови. «Наперед виходив на сцену «Іменник» і кілька хвилин піднесеним голосом розповідав, яка він важлива частина мови. З ним починали сперечатися «Прикметник» і «Займенник», виказуючи свою ціну й гідність. Нараз вбігало «Дієслово» і задикувато атакувало ті частини мови, що не мають ніякого значення без дієслова, «царя мови». Його голосні оклики «Стій! Тримайся! Іди! Мовчи!» викликали гучний сміх. Потім виступали інші частини мови, а вся штука була в тому, щоб кожну промову скласти з таких частин мови, які репрезентувала дана «особа».

Але найбільші студентські свята припадали на Великдень та Різдво. Перед Великоднем бурсаки улажували у своїй церкві «божий гріб», й у Страсний тиждень давали вистави. Сам день Великодня вітали гумористичними інтермедіями. На Різдво «миркачі» приготувляли вертеп, сірку, всякі веселі вірші, коляди й віншування.

На літо студенти верталися до своїх родин, до сіл і містечок і свої знання, пісні й гумор поширювали по цілій околиці».

Уславили колегію її випускники на ниві державної діяльності, як полководці, діячі української культури, мистецтва. Серед них Іван Виговський, Іван Мазепа, Данило Нечай, Филип Орлик, Дмитро Туптало і великий ряд інших всевітньо відомих українців.

У різні роки ректорами колегії працювали її вихованці, а саме: Гізель (1646—1650 рр.), Баранович (1650—1657 рр.), Галятовський (1657—1665 рр.), Ясинський (1665—1773 рр.), Голович (1673—1684 рр.) і т. ін.

Високий рівень освіти випускників колегії зробив її загально визнаним, науково-освітнім центром не тільки України, а й Європи. Тут готувалися освітні люди для Росії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Волощини, Молдавії, Греції та інших країн. Ця діяльність була посилена Києво-Могилянською академією, в яку переросла колегія 1689 р.

### **Завдання для самостійного студентського пошуку**

1. Прочитайте виклад статті П. Мазура «Дві долі»<sup>2</sup>.

1. Історія української культури. — К., 1994. — С. 129—130.

2. Мазур П. Дві долі // Освіта, 1995 — 25 листопада. — С. 12.

Після прочитання складіть родовід одного з фундаторів Братської школи, що згодом виросла у славнозвісну Києво-Могилянську академію, Гальшки (Єлизавети) Гулевичівни-Лозки.

2. На прикладі ганебної зради Анни-Алоїзи Ходакевиц, онуки Костянтина Острозького, сформулюйте своє бачення Добра і Зла.

3. Дайте відповідь на питання, чи буває довготривалою перемога неправди в житті шкільництва, в освіті і педагогіці? Чому все ж перемагають прогресивні ідеї гуманізму, Щирсердя? Людяності? Мотивуйте свої судження.

### «Дві долі»

(П. М а з у р)

Спекотливого липневого дня 1614 року на київському Подолі скоїлась біда — на якусь годину полум'я охопило мало чи не всі будинки, майстерні, крамниці. Кілька днів на Подолі метався вогонь. Вигоріло все дотла. Таке тут траплялось і раніше, але цього разу лихо було особливо нещадним. Аж третього дня вщуха вогненна віхола, бо вже нічому було горіти. Чорні від кіптяви і горя люди порались у згарищах, намагаючись хоч щось відшукати зі свого добра. Та де там!

Була б зовсім біда, якби на допомогу не прийшли ті, кого цього разу вогонь обійшов. Але горе було загальне.

Купець Булига, колишній запорозький курінний, пожертвував погорільцям дві тисячі золотих і двадцять пар волів з возами.

Міщанин Ходик відратував найбільшим тисячу золотих і багато лісу на відбудову їхніх домівок.

Та найбільше пожертвувала добре знана всіма своєю щедрістю і мудрістю Гальшка Гулевичівна-Лозка: вісім тисяч золотих. До того ж у своїх маєтках розселила двісті найбільших родин погорільців та наказала щодня готувати п'ятдесят телярів і каменотесів на відбудову Подолу.

А ще, порадившись зі своїм чоловіком Мозирським маршалком Стефаном Лозкою, вирішила Гальшка пожертвувати свою садибу із землями на Подолі для влаштування Богоявленського монастиря і школи при нім.

Походила Гальшка зі знаменитого роду Гулевичів, матки яких були розкидані по Волині, Поділлі, Київщині.



Дитячі та юнацькі роки Гальшка провела у своєму родинному гнізді в Острозі. Вона часто бувала в домі Смотрицьких: Герасим Смотрицький був першим ректором Острозької академії, а його син Мелетій — майбутній автор граматики слов'янської мови—вчився там.

Власне, Гулевичі мали пряме відношення до створення в Острозі академії.

Гальшка (Єлизавета) Гулевичівна-Острозька—родичка і одноіменниця героїні цього нарису — у заповіті від 16 березня 1579 року згадує про надані кошти на раніше засновані фундації, в тому числі на шпиталь і академію Острозьку та монастир св. Спаса під Луцьком. Таким чином, Гулевичівна-Острозька матеріально забезпечила академію. А фактично почав її розбудову виконавець заповіту Гальшки, глава роду Острозьких князь Костянтин.

Маленька Гальшка (вона народилась у 1585 році) добре знала про благодіння своєї старшої родички, пишалась нею. Гадаю, що це і визначило багато чого в подальшій біографії Гальшки Гулевичівни-Лозки.

Йшли роки, і старість з її хворобами непомітно підкралась до Костянтина Острозького. Зболене серце радувало лише те, що головне дітище його життя—академія—з кожним роком набиралось сили. Та й друкарня видавала все нові і нові книги, серед них «Буквар» і «Острозька біблія». З князем змушене було рахуватися навіть пихате польське панство. Король Стефан Баторій прилюдно назвав князя Костянтина «верховним охоронцем і захисником православної церкви в західній Русі».

А ще радувала князя онука Анна-Алоїза — таке миле, таке розумне дитя!

Тривожило лише те, що навколо їхнього сімейства, як круки, шугали єзуїти. Ось і онука, здається, потягнулась до них... Чи то він помиляється?..

Ні, віщувало хворе серце старого князя, не помиляється!..

І справді, ще не встигла душа Костянтина у 1608 році відлетіти до Бога, як онука рішуче заявила, що туг, в Острозькому замкові, лише вона господиня! І вона зробить все, аби вигнати з покоїв дух схизматів!..

Минуло ще кілька років, і Анна-Алоїза Ходакевич (вона вже вийшла заміж за знатного шляхтича) склала заповіт,

в якому все, що пов'язане в Острозі з освітою—шкільні будівлі, бурса, друкарня—передавалось єзуїтам.

У 1624 році слуги Лойоли на руїнах академії відкрили єзуїтський колегіум.

Після смерті Анни-Алоїзи католицька церква, враховуючи її особливі «заслуги» щодо знищення справи свого діда-мецената православ'я, оголосили Анну-Алоїзу святою.

Дім Гулевичів був добре відомий на Подолі. Тут часто гостювали вчені, духовні отці Плетанецький, Борецький, Копинський. Траплялось, заїздив між походами сюди і сам гетьман Конашевич-Сагайдачний. Поступово міцніла думка, яка вже давно не давала спокою господині цього дому. Все частіше їй пригадувався Острог, дім Смотрицьких, і вони—молоді, сповнені надії й бажання жити для загального добра, для освіти народу.

Поділилась своїми думками із Стефаном — віддати власну землю, що на Подолі, в дар громаді під Богоявленський монастир й школу при нім для навчання й виховання дітей віри православної.

І ось якось вже поночі, коли затихло все в домі, встала господиня за конторку для письма. Її рука твердо вивела речення: «Я, Гальшка Гулевичівна, дружина його милості Стефана Лозки, маршалка Мозирського, за згодою його милості засвідчую моїм добровільним листом, що я з любові і прихильності до братів моїх — народу українського і во спасіння душі своєї з давніх часів мала намір робити добро для церкви Божої і вчинити благодійну справу потрібним їй».

Гальшка на хвилину призупинилась. Ще раз перечитала написане, і продовжила: «І тому правдивим і благочестивим християнам народу українського, якого б вони не були стану і чину, я на вічні часи даю, записую й відказую мій власний маєток, що користується правами й вольностями дворянськими — власний мій двір разом з землею і будинками, отримані мною відреченого мужа мого в місті Києві у вічний дар». А далі дописала: «А то все дарую на школу для дітей як дворянських, так і міщанських, на монастир й гостинний двір для мандрівників духовних східної церкви».

Здається, дотрималась усіх необхідних християнських правил і звичаїв. А тепер найголовніше: «А щоб тая фундація набрала сили, то я відразу в той двір із землею

школу упровадила й упроваджую, відаючи рівно всім духовним і світським на вічні часи».

Залишилось лише скріпити цей документ власним підписом: «Гальшка Гулевичівна, дружина Лозчина, маршалкова Мозирська. Рукою власною. Року від народження Божого 1615, жовтня 14 дня. у Києві».

Наступного дня, 15 жовтня 1615 року, в присутності міських урядовців Гальшка Гулевичівна урочисто вводила у володіння садибою ченців на чолі з Ісаєю Копинським — тодішнім київським митрополитом.

Якщо Гальшка Гулевичівна була меценаткою нової школи, то Ісайя Копинський — її першим організатором. Він упорядкував навчальний процес, дібрав учителів, набрав учнів. З того часу за школою закріпилась назва Братська, бо, крім інших, опікувало нову школу Братство київських міщан і ремісників.

А вже потім, 1632 року, прийшов час Петра Могили — нового київського митрополита. Цього року злились дві школи: братська і лаврська, започаткована Могилою. Так склався Київський колегіум, який з часом, уже стараннями і коштом гетьмана Івана Мазепи, переріс у Києво-Могилянську академію. Та не на довго, бо 1817 року указом імператора Олександра діяльність академії як вогнища українського шкільництва і культури була припинена.

Єдине, що втішає, то це те, що цієї наруги Гулевичівна вже не бачила, бо 1642 року вона відійшла в інший світ.

І лише 1992 року, через 175 років, урядом незалежної України було відновлено Києво-Могилянську академію як вищий навчальний заклад міжнародного рангу. Знову під склепінням старовинного будинку на Подолі лунає «Віват, Академіє!» Є у цьому академічному гімні і такі рядки

«...Літами поклику пройдемось, українці,

Де Гальшка Гулевичівна ходила,

Де вище Сагайдачного могила,

Літами поклику пройдемось, українці,

А мо, злетімось до Дніпра, мов птиці,—

Ще ж маємо для злету дужі крила...»

А що ж Анна-Алоїза? А ніяк. Бо тих, хто відцурався свого народу і віри, жде безпам'ятство. А це найтяжча кара.

Та не згубилась у плині віків справа славного Костянтина Острозького. У квітні 1994 року (рівно 370 років по

тому, як було знищено в Острозі православне освітнє вогнище) Президент України видав Указ «Про утворення Острозького колегіуму».

В Указі, зокрема йдеться: «З метою відродження національних освітніх традицій та враховуючи історичну роль, яку відіграла Острозька школа — греко-слов'яно-латинська колегія для розвитку духовного життя суспільства, постановляю... утворити Острозький колегіум як спеціалізований навчальний заклад...»

Ось такі вони — дві долі жінок. Маючи однакові можливості, вони пішли протилежними шляхами: одна — служила українському народові, інша — прислужувала його ворогам.

Хай їхня доля буде повчанням для нас, нині живущих, будівничих нової школи вільної України. Бо ж «маємо для злету дужі крила»!

### 3.2. Києво-Могилянська академія — зліт і падіння.

З появою класу богослів'я у 1689 році колегія стала вищим навчальним закладом (за тодішніми європейськими вимогами вища школа повинна мати обов'язково філософський і богословський клас). Освіта у молодших і середніх класах у кінці XVII і у XVIII столітті залишалася тією, що заклав П. Могила. З цього часу термін навчання в академії стає 12 років. У перших шести класах учні вивчали мови, загальні правила складання поетичних творів, риторику, катехізм, арифметику і геометрію з елементами історії та географії.

У наступних вищих класах вивчалася два роки філософія і чотири — богослів'я. На початку XVIII ст. виділяються як самостійні предмети — історія і географія, починають вивчатися російська, старовірська, німецька, французька мови. Розширюється курс математики, яка охоплює архітектуру, механіку, оптику, тригонометрію, астрономію. Вивчається геодезія і фортифікація. У кінці XVIII ст. викладається природознавство і медицина.

На вимоги студентів із другої половини XVIII ст. богослів'я вивчається тільки бажаними стати священослужителями.

У царській грамоті від 11 січня 1694 року вказувалося, що Київська колегія має призначення «для навчання філо-

софської й богословської науки дітей великоросійських і малоросійських вояк чинів жителів», а також «з інших країн прибуваючих...»

Академія була загальноосвітньою вищою школою, значного розвитку набула за ректора Рафаїла Заборовського (1731—1747 рр.). Заборовський переносив до академії все краще, що на той час мали європейські університети, направляв до них кращих своїх учнів на продовження навчання. Так він посилав кращих студентів до німецьких університетів, де вони готувалися до професорської діяльності. Серед них були Симон Тодорський, Георгій Щербацький, Давид Нащинський, Варлаам Ляшевський та інші. Повернувшись додому, вони впроваджували в академії нові напрями в науці, зокрема Георгій Щербацький викладав філософію за Пургоцієм, прихильником Декартової філософії.

Хоч академія особливого класу для навчання музики, малюнку і театру не мала, проте учні і студенти набували певної підготовки для участі у культурному житті. Вони влаштовували театральні вистави, драми, комедійні п'єси «Цар Ірод», «Човен», «Піп і смерть» та інші. Учні вивчали нотну грамоту, співали у хорах, грали на музичних інструментах, брали участь у святах, народних іграх. То ж не дивно, що вихованцями академії були видатні українські композитори М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель.

Незважаючи на латинську викладову мову, слухачі Академії не відривалися від свого національного ґрунту, а, навпаки, завжди були зв'язані з українськими народними масами. Українська народна мова поступово вводилася в академічну літературу, особливо в драматичні твори. Цілий ряд професорів піітики (Митрофан Довгалецький, Георгій Кописький, Георгій Щербацький) залишили власні твори у формі трагедії або трагікомедій, де, за прикладом Плавта, не цуралися «простонародної» мови, а вживали її поруч із тогочасною книжкою мовою, завдяки чому зустрічаємо в їх творах значні уступи в чисто народній українській мові. Серед учнів Академії було чимало поетів, що писали вірші чисто народною мовою (як священик Некрашевич), знаходилися й перекладачі на мову українську класичних творів, як Опанас Лобисевич, що перекладав Вергілія. Своєю літературною діяльністю професура Академії підготувала ґрунт й дала поча-

ток українському письменству XIX ст., генетично сполученому з книжним нашим письменництвом XVII та XVIII ст.

У 1763 році Самуїлом Миславським укладено «Інструкцію для Київської академії, якою визначався внутрішній розпорядок навчального закладу. У п'яти розділах інструкції було викладено програму навчання в усіх класах, обов'язки педагогів, розклад занять, правила поведінки учнів та студентів. Нею прописується також і «как учителям внутри и вне своей школы поступать».

Заняття в академії проводилися по понеділках і п'ятницях з 7 до 10 годин ранку та від 13 до 17 годин. По вівторках, четвергах та суботах заняття закінчувалися о 15 годині. Основним видом занять були лекції, широко застосовувалися і такі методи навчання як диспути, написання трактатів, самостійна робота з літературою тощо.

До академії як і до колегії, у 80 роки XVIII ст. приймалися усі молоді люди, незалежно, звідки вони прибули, але обов'язково повинні бути здібними до навчання і православними християнами.

Кількість учнів і студентів академії у XVIII ст. значно зросла. У 1715 році, наприклад, їх було 1100, майже така ж кількість трималася і протягом століття. Серед них переважали молодь світського походження, що свідчить про загальноосвітній характер закладу. Зокрема, у 1774 р. студентів духовного походження було 380, а світського 722. Така ситуація існувала до 80-х років XVIII ст. Після ліквідації Катериною II української автономії і запровадження московських «сословій» Києво-Могилянська академія наповнюється молоддю духовного походження. Так, у 1799 р. духовних було 554, світських 344, в 1800 р. аналогічно 500 і 217, у 1811 — 1029 і 129<sup>1</sup>. Відповідно складу студентів реформується і зміст освіти, посилюється теологічна підготовка молоді. Отже з кінця XVIII ст. академія набуває як за складом студентів, так і за змістом освіти богословське спрямування, що привело її до реорганізації у Духовну академію.

Академія притягувала до себе на навчання молодь з балканських країн, Росії, Білорусії. У жовтні—грудні 1734

1. Біднов В. Школа й освіта на Україні / У кн.: Українська культура.—К., С. 59—60.

року в академії вивчав курс філософії і працював у академічній бібліотеці М. В. Ломоносов.

Академія продовжувала добрі традиції колеґії і готувала для України визначних діячів науки, культури, освіти. Тут вчилися і працювали Ф. Прокопович, Г. Сковорода, П. Гулак-Артемівський, Г. Кониський, С. Яворський, державні діячі І. Самойлович, О. Безбородько, А. Милорадович, П. Завадовський та інші. Багато випускників академії плідно працювали на нині не тільки української, а й російської та й інших слов'янських культур. Вихованці академії, її визначні діячі А. Сатановський, С. Славинецький, С. Полоцький, Ф. Прокопович, С. Яворський та інші були запрошені до Москви і відіграли значну роль у розвитку освіти в Росії. Феофан Прскопович і Стефан Яворський були найближчими сподвижниками Петра Першого у проведенні освітніх і церковних реформ. Вихованці Київської академії сприяли створенню у 1687 р. у Москві Слов'яно-греко-латинської Академії, були її ректорами і викладачами. За зразком Київської колеґії були створені колеґії в багатьох містах України і Росії, засновниками яких були вихованці Київської академії. Вони заснували навчальні заклади у Чернігові, Харкові, Переяславі, Новгороді-Сіверському, Білгороді, Рязані, Пскові, Воронежі, Іркутську та інших містах.

Відзначаючи заслуги Академії перед вітчизняною освітою і культурою, варто вказати на недоліки, що мали місце в її діяльності. Останнім часом академія занадто ідеалізується, її історія подається викривлено, без наукового аналізу. Зокрема, замовчуються праці вітчизняних дослідників, в яких йдеться і про вади в її діяльності. Іван Крип'якевич, наприклад, вважає, що прийняття західних зразків (а це сьогодні намагаються приховати від сучасників) Київсько-Могилянською академією вплинуло від'ємно на наукову ініціативу наших вчених. Замість самим шукати нових шляхів і самим будувати основи своєї культури, наші професори часто задовольнялися тим, що живцем переносили до нас здобутки заходу, не входячи навіть в те, чи вони для нас відповідні й корисні. Академія відкрила широко ворота західним, латинським впливам, але рівнозначно не продовжувала давніх зв'язків України зі сходом, із Візантією... Через це українська культура почала втрачати свою всесторонність, якою визначалася в давніх часах.

свою оригінальність і окремішність, а дісталася під непереможний вплив Західної Європи, яку в нас репрезентувала Польща. І хоч Київська академія була живим огнищем культури для цілого Сходу, хоч пливли до неї учні навіть із балканських країн, але для самої України вона дала менше, ніж могла дати<sup>1</sup>.

З висновками Крип'якевича не можна не погодитися. Аналіз навчальної літератури, якою користувалися учні і студенти академії, свідчить, що більшість навчальних програм і підручників було взято готовими з університетів Польщі, Чехії, Німеччини та інших європейських держав. Ними й користувалися студенти, а викладачі не обтяжували себе новими дослідженнями, переповідаючи лекційні курси зарубіжних професорів, про що не раз згадувалося.

У зв'язку з тим, що академія в усі свої часи працювала під зверхністю київської митрополії, а з 1685 р. під контролем Московського патріарху та Синоду, в ній завжди проявлялося схоластичне навчання, тенденції якого посилилися у другій половині XVIII ст. Викладання більшості наук носило догматичний і схоластичний характер. Проблеми тогочасного суспільства залишилися осторонь академічних аудиторій. Професор М. Сумцов, наприклад, аналізуючи наукову справу академії, відзначає, що учні всю увагу звертали на форму, а не на суть предмету. Професори все робили, аби відгородити учнів і студентів від наболілих проблем життя. Так на заняттях з філософії, наприклад, професори полемізували з учнями з питань, чи будуть померлі приймати їжу у потойбічному житті, або скільки днів пробув Адам у раю і т. п. І це у той час, коли український народ запрягався у ярмо панщини, здійснювалося закріпачення українського слова, коли в самій академії заборонялося вживання української мови, тощо.

Про цей бік діяльності професорів Володимир Радзикович з боєм констатує: «Прикро вражає в тодішніх проповідях нестача якого-небудь зв'язку з подіями, що потрясли під ту пору життя усього народу, нестача якого-небудь відгомону, найважливіших історичних подій. Все-таки цей схоластичний напрям довго утримався в Україні»<sup>2</sup>.

1. Крип'якевич І. Нове шкільництво / У кн.: Історія української культури.—К., 1994. — С. 125.

2. Радзикович В. Середня доба / У кн.: Історія української культури / За заг. ред. І. Крип'якевича.—К., 1994. — С. 256.



У цій же праці Радзикович відзначає і відсутність національних почуттів у значної частини професорів, які мов «перелітні птахи» кинули батьківщину, і працювали на розвій російської культури (Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Стефан Калиновський та інші). Все це сталося внаслідок спрямованої з боку російського царату денационалізації академії, що особливо посилилися після знищення Гетьманщини.

Першим, хто здійснив замах на українську мову, був той, хто дав київській колегії право академії—цар Петро Перший. У 1720 році він видає Указ про заборону друкування книжок українською мовою. Згодом російська мова (за наполяганням царського уряду) стає мовою викладання, а українська мова у стінах академії забороняється. У 1769 році Синод наказує відібрати всю літературу, писану українською мовою. Проте до усіх цих акцій насилля більшість професорів і студентів академії залишалися байдужими. Схоластика, що панує в ті часи в академії, була настільки всепроникливою в думках професорів та студентів, що ті змирлися з поневоленням народу і зрадили його.

Отже, коли мова йде про відновлення традицій академії, треба пам'ятати, що серед них були й ганебні, не варті наслідування. Ними зокрема були: сліпе запозичення іноземних освітніх систем, без врахування національних особливостей освіти і виховання українців, всесильність схоластичної науки, ізоляція навчання від життя свого народу, денационалізація навчального процесу тощо.

З кінця XVIII ст. роль Київської академії у науковому житті почала занепадати. Причиною цього у значній мірі послужило відкриття Московського університету у 1755 році, діяльність якого сприяла бурхливому розвитку природничих наук, наближення вищої освіти до практичних потреб розвитку країни. З відкриттям у 1805 році Харківського університету останній стає осередком науки і освіти в Україні, а Київська академія у 1817 році закривається. На її основі в 1819 році відкрито Київську духовну академію.

Таким чином, історичною заслугою Київської академії є те, що діяльність її викладачів і студентів сприяла поширенню ідей просвітництва, розвитку української культури, самобутності українського народу, надихала українське

населення на боротьбу з колонізацією та окатоличенням, надала подальшого духовного розвитку українського і російського народів.

**Завдання для  
самостійного студентського пошуку.**

1. Ознайомтесь з викладом статті О. Рудницької і Н. Онищенко «Серед семи вільних наук» і сформулюйте відповідь на питання про роль Києво-Могилянської академії у розвитку музично-пісенної творчості українського та інших слов'янських народів.

2. Визначте роль і місце музики як одної з основних формуючих і розвивальних ланок (засобів) системи семи вільних наук, що вивчалися в Києво-Могилянській академії.

3. Які складові частини почуття національної самосвідомості викладачі Києво-Могилянської академії розвивали, виховували і закріплювали засобами музичної освіти? Доведіть правдивість своїх суджень.

**«Серед семи вільних наук»<sup>1</sup>.  
(Рудницька О., Онищенко Н.)**

Доба, в яку визрівали передумови створення та становлення першої в Україні вищої школи, обіймає великий історичний період — від початку XVII до XX сторіччя. Майже 200 років, виконуючи роль освітнього, наукового й мистецького центру українського народу й всієї Східної Європи, Києво-Могилянська академія в особі своїх вихованців давала найголовніших просвітників. Увібравши в себе кращі досягнення світової педагогічної думки, вона створювала підручники, відкривала школи, готувала вчителів не лише для України, а й для багатьох інших європейських країн — Білорусії, Болгарії, Валахії, Греції, Молдови, Росії, Сербії, Чорногорії тощо.

Варто звернути увагу на традиційне залучення до педагогічної роботи в Академії вихованців старшого віку, котрих називали інспекторами, магістрами, цензорами, візиторами, сенйорами бурм. Вони допомагали вчителям стежити за успішністю молодших учнів, контролювати їх поведінку поза стінами Академії. Практичні заняття з музики

1. Рудницька О., Онищенко Н. Серед семи вільних наук // Неопалима купина, 1995. — № 3—4, — С. 101—106.

теж часто проводили краші з-поміж самих вихованців: керували хорами, давали співакам основи потної грамоти та потного письма. Спалкоємність навчання і виховання різних поколінь акалемістів сприяла їх підготовці до педагогічної діяльності й позитивно позначалася на досвіді виховної роботи.

Незважаючи на всі модифікації форми (школа, колегіум, академія, духовна академія), організаційна структура навчання, що викристалізувалася вже на перших етапах утворення цього навчального закладу, завжди лишалася незмінною, а саме — спрямованою на гуманітарну освіту, в якій важлива роль належала музиці. Ідеї Реформації та ранняго Просвітництва, на яких вона ґрунтувалася, забезпечили початок «нового, гуманістичного у власному розумінні періоду української культури, своєрідного українського Відродження, з яким пов'язане закладання естетичного фундаменту і для національної української музичної культури».

За зразком відомих європейських вищих шкіл — Віленської, Замойської, Кембріджської, Краківської, Познанської тощо, навчання в Академії базувалось на курсі так званих «семи вільних наук». Сюди входило вивчення слов'яно-руської (літературна українська мова того часу), церковно-слов'янської, польської, латинської, грецької, старо-єврейської, німецької й французької мов, історії, географії, математики, астрономії, катехізису, піітики, риторики й діалектики (вміння виголошувати промови та вести диспути), філософії й богослів'я, а також музики. Таким чином, вихованці здобували різнобічну освіту, високий статус якої притягував до Академії широкі верстви населення. Повний курс навчання тривав 12 років і проходив кілька ступенів: «фара» чи «інфіма» — нижчі класи (вони ж «граматика» й «синтаксима»), «піітика» і «риторика» — середні класи, та «філософія» — вищі. Початковців звали учнями, старшими вихованцями (починаючи з середніх класів «піітики» надавалося почесне звання спудеїв (студентів)).

Викладання музики починалося в нижчих класах, «...з самого малку, коли тільки-но хлопчик здобував потрібні знання, аби розбирати в книжках слова» й тривало весь період навчання: «...як по степеніх всю ліствицю по чину ученій, трудолюбивній достизають діалектики, риторики, му-

зики, арифметики, геометрії й астрономії..., почерпають істини «філософії».

Це красномовно вказує на те значення, яке надавала Академія музиці у формуванні емоційно-інтелектуальної сутності людини, у розвитку її духовності й світоглядних позицій. Музика вивчалася в єдиному комплексі з філософськими, гуманітарними, точними, природознавчими науками і була неодмінним компонентом цілеспрямованого педагогічного впливу на становлення особистості. Слід зауважити, що дехто з науковців вважає недостатньо підтвердженою історичними матеріалами думку, що музика як навчальний предмет була введена у навчальні програми Академії для всіх студентів, а не тільки для тих, хто мав до неї певні здібності. Проте не можна не погодитися з тими авторами, які наголошують, що так чи інакше, всі академісти брали участь у хоровому та криласовому співі. А обов'язкова участь у хорі вимагала від кожного з них музичної підготовки. Тому для всіх вихованців класом музичної освіти був хор, а вчителями були самі студенти-регенти.

Аналізуючи умови навчання й виховання в Академії, П. Козицький зазначає, що високий рівень розумової підготовки академістів витончував їхнє музичне чуття, надавав йому «мудрості». Музика створювала винятково сприятливу атмосферу для інтелектуального розвитку і впливала на виховання інтелігентності. Підтвердженням тому є присвячені музиці натхненні поетичні рядки Киріяка Кондратовича:

Не залишай мене, я прошу,  
Мені ти горло чисте дай,  
О музико, моя хороша,  
Чуття розбурхані втишай!  
Зволь покріпляти мої руки,  
Живи зі мною без розлуки.  
Ти чуєш? Кров кипить!  
Солодка ти моя забаво,  
Моя ти честь, моя ти славо,  
В мені довіку будеш жить!

Про визначальне місце Києво-Могилянської академії у розвитку музичної культури говорять численні факти. Вона готувала музикантів-регентів, кваліфікованих півчих, учителів музики, навіть теоретиків і композиторів, яких запрошували на творчу й викладацьку роботу до Москви, Петербурга, Вологди, Рязані, Тули. Архівні матеріали вказують на те, що майже всі найвищі співацькі інстанції: церковні хори то-

гочасних вельмож, складалися у більшості своїй з українців, зокрема киян. Випускники Києво-Могилянської академії керували хорovими капелами царя Олексія Михайловича та патріарха Нікона. У 1652 році путивльський священник Іван Курбатов привіз до Москви з Києва цілий хор, на чолі якого стояв Федір Тернопільський. В цьому ж році до Москви прибули ще два хори. У 1669 році до царського двору імператриці Анни Іоанівни послав хор Київської Академії архієпископ Рафаїл Заборовський. У 1742 році до Придворної співацької колегії взято Г. Сковороду — українського філософа, обдарованого співака й композитора. При дворі палацу К. Розумовського великий успіх мав український оркестр і музичний театр, а також капела бандуристів. Вплив української музичної культури поширювався й на інші слов'янські народи. Так, на службі у польських магнатів перебували українські кобзарі, лютністи, бандуристи. Всі ці факти дають підстави стверджувати напевне, що саме Київська Академія несла в тогочасне суспільство нову, досконалішу форму музичного мистецтва, здобутки західної музичної науки, запроваджувала до церковної практики чудові розспіви південного походження.

Історія музики пам'ятає імена таких київських знавців «мусикії», як Йосип Мохов, Семен Сербжинський, Василь Лобовський, Іван Нестерович, Семен Лободовський, Георгій Бороткевич — вихованців й викладачів. Тут здобули освіту й всесвітньовідомі композитори М. Березовський та А. Ведель, твори яких ясною логікою форми, поліфонічним розмаїттям фактури, мелодичною виразністю (де виразно вчуваються інтонації українських народних пісень) належать до скарбів світової культури.

Підготовка численних музикантів у стінах Академії сприяла реформуванню церковного співу, його нотації, яка відома під назвою «київське знамя». Музичні заняття в Києво-Могилянській академії супроводжувалися постійними пошуками технічних прийомів запису звуків, засобів музичного висловлення, усвідомленням закономірностей формальної структури музики, що не могло не позначитися на рівні розвитку загальної ерудиції та культури студентів. Власне тут написані перші підручники з теорії музики, наприклад «Краткие правила для нотного ірмолая» Г. Барановича.

П'ятилінійний запис музики, що поступово змінив крю-

ковий, приводить до так званого партесного співу (тобто співу за окремими партіями), який можна вважати перехідним ступенем від церковної до світської музики. Близкість інтонації партесного багатоголосся та народної пісні спрощувала її сприйняття. Крім того, велике значення мало й те, що тексти партесних співів звучали не латинською, а церковно-слов'янською мовою. «В цьому сенсі Києво-Могилянська академія безперечно посідає перше місце як упоряднича партесного співу, бо саме виявлення серед її вихованців композиторських талантів показує надто ранній початок у ній розквіту музичного мистецтва, яке дійшло такої досконалості».

Проте чи не якнайбільше значення Академії для розвитку духовності нації полягає в тому, що вона готувала не лише професіональних музикантів (спеціальний «клас нотного співу і читання» було відкрито і введено у навчальний розклад у 1709 році). Типовою для Академії була її орієнтація на загальну музичну освіту і виховання студентів. Це доводять матеріали «Єврхаристиріону» — літературної пам'ятки 1332 року, де подається характеристика «коренів» наук, які вивчалися в Академії, і підкреслюється, зокрема, надзвичайний вплив музики на людину. Про добре налагоджену музичну освіту та її значення у підготовці студентів пише В. Петрушевський: «У старій Академії взагалі на музику і спів зверталася увага та були, мабуть, досить солідні засоби щодо музичної освіти». В усіх молодших класах викладався спів з нот. Для випускників старших класів були обов'язковими іспити з музичних предметів.

Таким чином, музика була досить суттєвою навчальною дисципліною у професійній підготовці фахівців різних спеціалізацій та сприяла розвитку різнобічних здібностей, умінь й талантів вихованців. Академії.

Особлива увага надавалась хоровому співу, що сягав найвищих шаблів досконалості. Академія мала два хори, виступи яких з подивом і захопленням описували сучасники, вважаючи їх «перлиною між усіма хорами». Це був «дивний спів, який ні наслідувати..., ні перейняти не має жодної можливості».

Історичні документи зафіксували й навчання студентів інструментальному виконавству. Спочатку гра на музичних інструментах була лише «дозвіллям охочих» і культивувалася як приватні учнівські заняття. Відомо, що в той час була досить поширеною форма домашніх занять музикою, яка

сприяла практиці самонавчання молоді, й вихованцями Академії дозволялось «у певні дні пограти на пристойних для студентів інструментах». На початку XIX століття в Академії відкривається спеціальний клас інструментальної музики і заняття нею як «однією з вільних наук» вводяться до навчальних програм, хоча й не для всіх, а лише для бажаючих.

II. Козицький вважає, що головною причиною появи в Академії оркестрового класу було усвідомлення ролі музики як важливої ланки духовної культури, визнання за нею культурно-просвітнього значення. Залишилися згадки сучасників про оркестр Академії, котрий був «кращим в усьому Києві». Хори та оркестр академістів супроводжували майже всі прийоми, події, зустрічі. Студенти брали активну участь у відкритих концертах, які супроводжували всі публічні екзамени й диспути: «Все грало, вирувало, бавилося і м'ячем, і кеглями і пристойними гімнами, студенти старших відділів утворювали оркестри, співали різних кантів, а часом там же при денному світлі розігрують, бува, якусь комедію чи драму...» — пише один із сучасників тих подій.

Хорове та інструментальне виконавство академістів доповнювалося вивченням нотної грамоти, а також творчою композиторською практикою. В. Аскоченський зауважує, що у вихованців Академії спостерігався явний потяг до музичних композицій, який всіляко підтримувався у навчальному процесі. Кожний випускник Академії мусив підтвердити свою вищу гуманітарну освіту написанням віршованого літературного твору і музики до нього у восьмиголосому супроводі.

Музична діяльність в Академії спрямовувалася не лише на духовний розвиток вихованців, а й на формування в них педагогічно-просвітницьких навиків. Поза стінами Академії вони брали участь у парафіяльних хорах, часто керували ними. Частина незаможних студентів, розселених братством по парафіяльних школах, за «стіл і квартиру» навчали дітей прихожан музичній грамоті, співу з нот, гри на музичних інструментах. Культурно-просвітницька діяльність академістів продовжувалась і під час літніх мандрівок. Для того, щоб забезпечити себе матеріально, вони створювали невеличкі хори, інструментальні ансамблі й мандрували з ними в період канікул по найближчих селах. Ці так звані епетиції значно збагачували музичний репертуар студентів, оскільки крім духовної музики вони співали й народні пісні, широко використовували національні обряди й звичаї, ігри та забави, виконували нескладні інструментальні композиції, розспіву-

вали вірші й канти. Не випадково вихованців Академії історики вважають першими фольклористами, які відіграли значну роль у збереженні й розвитку народно-пісенної культури українського народу.

Суттєве значення в організації музичної освіти мало й те, що вона завжди була спрямована на формування національної самосвідомості студентів. Вихованці Академії причетні до створення таких популярних у народі волелюбних пісень і дум, як «Висипався хміль із міха та й наробив ляхам лиха» (про битву під Жовтими Водами), «Дума козацька про Берестецьку битву 1651 року, 3 липня», «Іхав козак за Дунай», «Ой, горе тій чайці», «Ой, на горі та женці жнуть» тощо.

Кращі надбаня національної педагогічної думки, вироблені в стінах Київської Академії, спрямували подальший розвій музичної культури в Україні. Вони здобули своє збагачення й подальший розвиток у практиці навчальних закладів XIX-XX сторіччя.



### 3.3. Педагогічна творчість професорів Києво-Могилянської колегії та академії.

Петро Могила виявив добрий організаторський хист, зібравши і об'єднавши навколо Києво-Могилянської колегії найбільш талановитих діячів науки і освіти, літератури і мистецтва, тих, хто прийме на свої плечі педагогічний тягар століття, очолить боротьбу з каталіцизмом, відстоюватиме право українського народу за незалежність, власне життя.

Професори Київської колегії продовжили справу своїх попередників-вчителів братських шкіл, узагальнивши їхній досвід, виявили нові педагогічні ідеї, які намагалися реалізувати в освітній практиці.

Один із засновників і перший ректор Києво-Могилянського колегіуму Петро Сімеонович Могила (1596—1647) освіту здобув у Львівській братській школі, а завершив її у західно-європейських вищих навчальних закладах. Для свого часу він був чоловіком, який стояв вище між сучасниками по своєму розуму і освіті, та пристрасним борцем за діло православія, наслужіння якому ним присвячені були всі його сили.

Про Петра Могилу не така вже й велика історіографічна література, тому досліджувати його педагогічні погляди можна лише, проаналізувавши повідомлення різних авторів.

Співробітники НДІ педагогіки НАН України Л. Атлантова і Ж. Ільченко пишуть: «Обізнаний у багатьох науках, Петро Могила починав свою кар'єру військовим, відзначившись, зокрема, в битві під Хотином. Важко сказати, що примусило юнака відмовитись від військової кар'єри, змінити успіх на скромну долю «іпока». Не виключено, що схилив його на цей бік Іов Борецький, який супроводжував у хотинському бою Сагайдачного. Є відомості, що в 1625 році П. Могила було пострижено у ченці Києво-Печерської лаври. Нащадок князівського роду, широкосвічений, Могила в сані простого ієрархенця мав особливий вплив на ієрархічні справи».<sup>1</sup>

Загально відома прогресивна культурна, освітня і педагогічна діяльність Петра Могили. Це і організація шкіл у Києві (1631), Вінниці (1634), Кременці (1636), Гощі (1639),

<sup>1</sup> Л. Атлантова, Ж. Ільченко. Петро Могила // Освіта, 1991. — 5. XI. — С. 3.

і започаткування Слов'яно-греко-латинської академії в Яссах (1640), і піклування про розвиток Лаврської друкарні, про книжну справу, і широка діяльність у справі відновлення та охорони пам'ятників культури Київської України-Русі. За його підтримки вперше в Києві (і в Україні) почалися реставраційні роботи: велася відбудова Десятинної церкви, храму Спаса на Берестові, Софії Київської тощо.<sup>1</sup>

За діяльності Петра Сімеоновича Могили заснована колегія лишалась всестановим навчальним закладом, до якого приймалися діти усіх соціальних прошарків тогочасного суспільства, що мало вельми позитивне значення для розвитку вітчизняної науки, освіти, шкільництва і піднесення рівня духовності української спільності. Збереглися документальні свідчення про те, що П. Могила побудував на власні кошти помешкання для вихідців з бідних сімей.

Це Петро Могила сприяв утвердженню якісно нового, наукового жанру — передмова, післямова і поширена присвята. Саме через них можна передати важливі ідеї. Такими є передмова просвітителя, вченого і педагога Петра Могили до книг «Малий Катехізис», «Лігос», збірника моральних, житейських, навіть, побутових повчань «Анфологія». Між іншим, всі ці книги були заборонені, як еретичні.

У передмові до «Анфології», звертаючись до сучасних і наступних поколінь, учнів улюбленого закладу, просвітитель закликав любити колегію «как единственный его залог», поважати тих, хто їх вчив.

Основним у морально-світоглядній системі П. Могили було «благочестіє». У правилах виховання, рекомендованих «Анфологією», немає нічого штучного, дріб'язкового, надмірно суворого, чим грішила сучасна П. Могилі західноєвропейська латинська педагогіка, особливо ієзуїтська. Педагогічні настанови і правила «Анфології» позначені прихильністю автора до учнів.<sup>2</sup>

За недовге життя (50 років), П. С. Могила чотирнадцять найрезультативніших віддав колегії, Києво-Могилянській Академії, яка згодом придбала його ім'я.

На жаль, і досі відсутня наукова біографія визначного просвітителя, а непересічена його постать і нині викликає

1. Атлантова Л., Ільченко Ж. Петро Могила // Освіта, 1991. — 5. XI. — С. 3.

2. Там само.

різні тлумачення, часто суперечливі і необ'єктивні. Проте, слід пам'ятати, що тільки одне заснування першої в Україні Академії, що дала вітчизняній науці, культурі, літературі, педагогіці і освіті великий загін талановитих діячів, ім'я Петра Сімеоновича Могили назавжди вікарбоване на крижальх історії незалежної і суверенної держави.

У своєму заповіті П. Могила записав: «Ще заки став я архімандритом Печерської Лаври, бачачи, що упадок віри й побожності серед українського народу походить не від чого іншого, як від певної недостачі у нас освіти та школи, дав я обіт моєму Богові весь мій маєток, що дістав я його від батьків, і все, що буде зіставатися з доходів маєтків, що належать повіреним мені по службі святым місцям, обертати почасти на відбудову зруйнованих Божих храмів, від яких лишилися нужденні руїни, почасти на існування шкіл і утвердження прав і вольностей українського народу».<sup>1</sup>

У цьому заповіті весь Петро Сімеонович Могила і уособлений ним освітянський світ XVII століття.

До славетних, ким може пишатися український народ, належить Інокентій Гізель (бл. 1600—1683) — архімандрит Києво-Печерського монастиря, філософ, учений, педагог, психолог, письменник і глибоко інтелігентна людина, видавець.

Інокентій Гізель (Кисіль) народився в Пруссії, але ще в юності він переїхав з батьками на Україну, прийняв християнство і за часів навчання у Могилянській колегії став улюбленцем Петра Могили. Як здібного вихованця, Гізеля послали учитися за кордон, де він опановує європейську науку в Замойській академії та в Кембріджському університеті.<sup>2</sup> Після повернення на Україну, викладає в Києво-Могилянській Академії філософію, логіку, психологію.

З 1646 р. Інокентій Гізель ректор Києво-Могилянської колегії, а через 10 років стає архімандритом Києво-Печерської лаври.

Навіть, з позицій сьогодення, важко собі уявити українське шкільництво, освіту, педагогічну думку, вітчизняну науку без першого підручника історії України «Синопис» (1674, 1678, 1680 років), який редагував Інокентій Гізель, без Києво-

1. Довг. Марков А. П. Питання культури українського народу XVII—XVIII ст. // Український історичний журнал, 1971. — № 2. — С. 99.

2. Довг. Баран І. Інокентій Гізель // Освіта, 1994 — 23.02. — № 17. — 18. — С. 14.

Печерського патерика (1661 р.), вельми популярних у сівй час «Діалектики і логіки» (1645—1646), «Твору про всю філософію» (1645—1647), етико-духовного твору «Мир з Богом людини» (1669), інших праць, створених Інокентієм Гізелем.

Зрозуміло, що на світоглядності І. Гізеля позначилися ідеї і тенденції ідеалізму, але ж він характерний проявом елементів матеріалізму, особливо у судженнях про матерію і форму, що властиве епосі Відродження.

Педагогічні погляди І. Гізеля, як на той час були передовими і прогресивними: він зарекомендував себе палким поборником християнської моралі, на засадах якої має здійснитися виховання дітей. Педагог обгрунтовує норму моралі для учнів, їх батьків, учителів; фіксує гріхи учителів, аналізує скособочення учнів у поведінці, їх гріхи у ставленні до навчання, образливі взаємини з одолітками, недостатня повага до своїх учителів-наставників тощо.

У «Перерахованих гріхах батьків і дітей» Гізель з повагою ставиться до права дітей вирішувати, чи треба йти їм у монастир, коли одружуватися, свідчить про більш прогресивний характер педагогічних настанов українського архімандрита, ніж вимоги поширеного в ті часи в Росії «Домостроя». Адже за «Домостроем», з його канонами патріархальної сім'ї, долі дітей вирішують завжди батьки. Так само прогресивніший Гізель, у вимозі до господ бути зі слугами справедливими, не переобтяжувати непосильною працею, не карати немилосердно».<sup>1</sup>

І. Гізель прагне розбудити совість у влади, яка не бажає думати про загальне благо, закликає до спокути. І хай ці звертання до влади у чомусь наївні, почасти ідеалістичні, вони вперше окреслили цю проблему з огляду духовності, моралі, педагогічного підходу до вирішення важливих питань людського буття.

І. Гізель відстоював принципи гуманізму, поваги до гідності особи, і рішуче засуджував будь-яке насильство, чи то духовне, чи фізичне. А ще актуальним для тогочасної України було звернення до воїнів, в яких підкреслюється: «При недотриманні миру, страждають здебільшого безвинні мешканці». І за авторитет бере настанову Іоанна Хрестителя

1. Див.: Береза І. Інокентій Гізель // Освіта, 1994. — 23.02. — № 17 —18. — С. 14.

який забороняв воїнам кривдити мирних жителів.<sup>1</sup>

Такі та інші погляди І. Гізеля, який був відомий читаючій Україні і як викривач людських пороків, утверджувач прекрасних начал кожної особистості, розкрив в книзі-трактаті «Мир з Богом людині», яку сучасні любителі гучних назв визначили б кодексом педагогічної моралі української людності другої половини XVII століття, збірком повчань з етики і закону.

«Курс філософії І. Гізеля включав матеріали по діалектиці, логіці, фізики і метафізики».<sup>2</sup>

І. Гізель весь час свідомого життя був справжнім поборником української національної самобутності, пристрасно засуджував політику шляхетської Польщі, спрямованої на закабалення і ополячення України. Більшість праць І. Гізеля, і особливо «Мир з Богом людині», засуджувалася московськими ієрархами церкви і політиками як «зловредні Київські новотворені книги», як еретичні творіння.

Довгий час Інокентій Гізель очолював найбільшу в Європі Києво-Печерську друкарню, брав безпосередньо участь у виданні навчальних, повчальних і наукових книг, які мали важливе значення для розквіту українського шкільництва, освіти, педагогічної культури, вітчизняної науки.

Як книговидавець, І. Гізель залишив добрий слід своєю «Психологією» (як складової частини філософського курсу, тому лише зрідка згадуваного істориками педагогіки). Інокентій Гізель у філософському трактаті «Психологія» досить докладно досліджує чуттєву душу людини, що в Україні по-справжньому досліджується чи не вперше.

І хоча І. Гізель свою позицію буде як і всю роботу, з огляду ідеалістичної концепції субстанційності душі, що цілком відповідало традиціям тогочасної психології, з багатьох сходин талановитий викладач і вчений природно наближається до матеріалізму, не дивлячись на середньовічні наймістичніші уявлення про розумну душу.

То ж (нехай не завжди послідовно з огляду матеріалізм-

1. Там само.

2. Антологія педагогической мысли Украинской ССР. — М., 1988. — С. 103.

2. Кондзьолка В. В. Елементи матеріалістичного сенсуалізму в філософському трактаті Інокентія Гізеля «Психологія» /У кн.: Від Вишенського до Сковороди: З історії філософської думки в Україні. XVII—XVIII ст. К., 1972. — С. 83.

му, а часто й механічно) І. Гізель докладно описує функції майже всіх органів чуттів (органи зору, слуху, смаку та інші), життєво важливих органів людини і тварин (легені, органи травлення, кровообігу), життя рослин.

Інокентій Гізель став дослідником-експериментатором функцій мозку, сітківки, кристалика в оці тощо. Він доводить, що у тварин, а значить, і у людини, є очевидним зв'язок очей, носа, вух і язика з мозком, нервами, через які чуттєві образи доходять до мозку-центру внутрішніх відчуттів.

Зрозуміло, що таке трактування психічної діяльності в головному мозку з огляду сьогочасних досягнень науки є спрощеним, і все ж ця спроба розкрити матеріальну структуру людського буття, на якому базуються чуттєві процеси, була тоді і новаторською, і актуальною, і вкрай необхідною, своєрідною передумовою матеріалістичного пояснення духовного життя.

Основною тезою гносеологічних передумов «Психології» Гізеля (між іншим, як і аристотелівської) — визнання об'єктивного існування світу окремих речей, які завдяки чуттєвому досвіду, що виникає внаслідок дії цих предметів на наші органи чуттів, стають джерелом людських знань. Чуття не впливають на об'єкт, а об'єкт впливає на них.<sup>1</sup>

І хай нині досить критично можна ставитись до трактування Інокентієм Гізелем людського тіла, як пасивної інертної маси, яка існує завдяки спіритуальній душі, до інших його положень, українська психологічна наука вдячна йому за показ взаємозв'язку між двома формами пізнання, визначення чуття як форми діяльності розуму.

Не втратили свого звучання і переконання І. Гізеля про людську мову, яку він розглядав «Зброєю людського суспільства», правильно визначав її функції і значення у формуванні юної особистості.

Ідеї І. Гізеля про виховання, навчання освіти, грамотність, про роль науки в житті людності і держави, про роль моралі і духовності у формуванні національних рис характеру українців тощо на стільки випереджали час, що ще за життя їх творця і носія ставали об'єктом і предметом наукових дискусій, суперечок, сумнівів, але об'єктивно пережили своє століття і здобули підтвердження в наступних.

Особливо цікавою була методика викладання фактично

---

1. Кондзьолка В. В. Названа праця. — С. 84.

го матеріалу навчального предмета. Характерним прикладом можуть служити дидактичний підхід, методи і прийоми навчання учнів (студентів), фізиці, фізичним законам.

«Автор спочатку знайомить з різними точками зору на об'єкт вивчення, наводить докази того чи іншого положення, потім заперечує цим доведенням і, нарешті, підводить своїх слухачів до логічного висновку про явище чи теоретичне положення. У «Творі про всю філософію» чітко простежується відомий дидактичний принцип, що визначає шлях пізнання від відомого до невідомого. Теоретичні положення часто підкріплюються численними прикладами, розміркованнями».<sup>1</sup>

Педагогом, письменником-полемістом, публіцистом, громадським діячем і просвітителем був Іоанікій Галятовський (бл. 1620—1688), який після Гізеля також був ректором Київської колегії.

Всебічно освічений вчений, педагог-просвітитель І. Галятовський залишив чимало підручників, наукових трактатів, серед яких особливе місце належить збірнику казань «Ключ розуміння» та трактату «Наука, альбо способ зложення казання». З цього трактату читачі дізнавалися про те, як готувати і проголошувати різноманітні ораторські промови. Власне кажучи, це першопровісник майбутньої науки гомілетики (читання про церковну словесність), яка стане в майбутньому своєрідним методичним посібником підготовки священнослужителів та учителів.

Кожне слово, — відзначав І. Галятовський, — в мові кожного повинно бути зрозумілим для слухачів, щоб виступаючий не лише сам уявляв собі суть того, про що говорить, але умів передати її слухачам, пояснити і донести їх до свідомості.

«Старайся, жеби всі люде зрозуміли тое, що ти мовиш на казанню.. Бо многії.. мудрії, самі добре що уміють, а не можуть, альбо не хотять іншим людям того ясення виразити і протоквувати, .. реч мовою своєю затрудняють, затлумляють і завіклявають».<sup>2</sup>

Галятовський вимагав, щоб промова була переконливою,

1. Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М., 1988. — С. 104.

2. Галятовський І. Наука альбо способ зложення казання /У кн.: Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 114.

щоб в ній мали місце достовірні факти, образні приклади, порівняння.

«До того, що говориш на казанню, доводи того Письмом Святим з Біблії, альбо свідоцтвом отця якого, учителя церковного, альбо прикладом, альбо подобенством, альбо яким-кольвек доводом потверди і подари свою мову, то вдячнійшая твоя мова будет людем, котрії тебе слухають, віритимуть тому, що говориш. А когди будеш говорити, що на казанню, а того чим не доведеш, скажуть люде, же то неправда і твої вимисли».<sup>1</sup>

Добрим промовцем може бути тільки людина широкої обізнаності, ерудиції. Допомогає в цьому, на думку Галятовського, книга. Він радить постійно читати книги і, «що хорошее вчитаєш, нотуй собі і до свого казання аплікуй».

Священнослужитель, і від так і вчитель, повинен володіти широким колом знань. Для цього треба читати Святе письмо, твори церковних учителів, треба читати гісторії і крайніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяло і тепер що ся дієт; треба читати книги о звірах, птахх, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, котрії в морю, в ріках, в студиях і на інших місцях знайдуться, і уважити їх натуру, власності і skutки, і так собі нотувати, і аплікувати до своєї речі, которую повідати хочеш. До того читати казання розмаїтих казнодійов теперішнього віку і її наслідуй. Если тії книги і казання будеш читати, знайдеш в них достатечную матерію, з котрої можеш сложити казання».<sup>2</sup>

Іоанікій Галятовський відомий також працями «Фундаменти», в якому розкриває виточені методи окатоличення українського народу; «Лебідь», «Алькоран Магометів» та інші, в яких відстоює ідеї загальнослов'янського єднання в боротьбі проти будь-яких поневлювачів (поляки, турки-османи тощо).

Значний вклад залишив Іоанікій Галятовський і в теології, в дослідженні проблем виховання духовності українського народу; відомий він і як організатор церковної справи та шкільництва, книгодрукування, його ідеалом була людина сильна, віддана своєму народові, захисник України.

1. Галятовський І. Наука, альбо способ зложення казання /У кн.: Українська література XVII ст. — К., 1987. — С. 114.

2. Там само.



У кінці XVII та в першій половині XVIII ст. серед професорів та вихованців Київської академії з'являються вчені, які намагалися усвідомити попередній досвід навчання, розвинути ідеї своїх попередників, вчителів братських шкіл, П. Могили, І. Гізеля, І. Галятовського.

Науково-педагогічна творчість С. Яворського, Ф. Прокоповича, С. Калиновського, М. Козачинського відіграла значну роль у розвитку освіти в Україні. Праці Стефана Калиновського «Четыре книжки риторических наставлений для украинской молодежи, философский курс», Стефана Яворського «Психология, или трактат о душе», Феофана Прокоповича «Перше учення астронома», «Духовний регламент», Михайла Козачинського «Философия Аристотелевская» та інші, сприяли становленню української гуманістичної педагогіки.

Визначним діячем освіти першої половини XVII століття був видатний вчений-енциклопедист, письменник, освітній діяч Феофан Прокопович (1681—1735).

У статті, присвяченій 300-річчю від дня народження Феофана Прокоповича, дається надзвичайно висока оцінка цьому вченому: «Серед діячів українського барокко, Феофан Прокопович постать чи не найскладніша. Він був переливний, як вода, гострий, нетерпимий, холерик темпераментом, безоглядний у засобах боротьби, а, водночас, гарячий прихильник усього нового, прогресивного і ворог старого, хоч не завжди те старе гідне було огуди. Ф. Прокопович промайнув у своєму часі палким метеоритом: де він з'являвся, збурював та непокоїв, розятрував і розладнував, зате сіяв нове добродайне зерно. Він був, здається, з тих, котрих годі виміряти п'яддю, і до яких не можна прикласти тільки звищуючі чи не тільки ганячі епітети. Словом, був він однією з найнеспокійніших натур свого часу».<sup>1</sup>

Прокопович закінчив у 1698 р. Київську академію, працював у ній професором риторики і піітики, а також був її ректором. Тут він себе проявив талановитим публіцистом, драматургом, поетом, теоретиком літератури, реформатором українського вірша. У своїх творах київського періоду Прокопович виступає противником схоластики, засуджує

1. Шевчук В. Його живив бентежний дух. / У кн.: Наука і культура України: 1981. — К., 1982. — С. 564.

реакційну діяльність єзуїтів на Україні, висміює забобони, обскурантизм, невігластво.

Після того, як Києво-Могилянську Академію очолив Феофан Прокопович (1710—1716 рр.), в цьому навчальному закладі стали вивчати природознавство, математику, геометрію, географію, історію, філософію, піітику, спів, малювання, класичні і рідну — українську — мови. Саме рідною мовою спудеї повинні були писати вірші і п'єси для постановки перед народом на майданах, базарах і перед учнями інших навчальних закладів, і ці твори мусили бути в дусі кращих зразків українського фольклору.

Особливо плідною була діяльність Прокоповича у петербургський період (з 1716 р.). Ставши близькою до імператора людиною, він сприяє організації багатьох наукових і навчальних закладів, і серед них, Академії наук та Академії мистецтв.

У своїх працях Прокопович обгрунтовував ідею «освіченого абсолютизму», яка набула у Росії значного поширення. Він вважав, що освічений монарх спроможний творити добро, законність і сприяти наукам, ширити освіту серед народу. Ідеалом такого самодержця для Прокоповича був Петро I, якому він був вірним помічником і соратником.

Педагогічні погляди Ф. Прокоповича яскраво відображені у працях «Перше учення отрокам» (1720 р.) та «Духовний регламент» (1721 р.), де обстоюється своєчасне і систематичне виховання, як основа освіти. Від нього, наче від коріння, «і добро, і зло у все життя тече». «Перше вчення отрокам» за п'ять років мало 12 видань, чого не знала жодна праця російського науковця.

Коли в аналізі педагогічних ідей і переконань Ф. Прокоповича спробувати «дістатися» першоджерела, на перший план виступить традиційний український гуманізм, гуманне ставлення до дітей різних верств населення, гуманістичні основи навчання, освіти і виховання, як рушійної сили шкільництва України.

Прогресивний діяч свого часу Ф. Прокопович виступає за право кожної людини на здобуття освіти — доступної для всіх, незалежно від майнового стану, походження тощо. Це він реалізував у створеній на власні кошти (у своєму будинку) школі для бідних дітей і сиріт. Учні не тільки одержували початки знань, а й вивчали риторичку, філософію, фізику, математику, набували всебічного розвитку завдяки

залученню до музичної культури, співу, живопису, різних ремесел, ігор, фізичних вправ тощо.

Життя учнів школи Феофана Прокоповича будувалося за принципами самоврядування, взаємодопомоги і взаємопідтримки, тому вихованці здобували всебічно розвинене виховання, багатопланову освіту із досить великої системи основ наук.

Багато вихованців цієї школи у майбутньому гідно представляли вітчизняну науку, як, наприклад, академіки С. Котельников та О. Протасов. Найздібніших своїх учнів Ф. Прокопович направляв для продовження освіти до академічної гімназії, за кордон.

У «Духовнім регламенті» детально розроблено проект створення духовних закладів — академії, семінарії та архієрейських шкіл. На думку автора, в останніх могли навчатися не лише діти духовенства, а й інших станів. Семінарія і академія мали стати передусім загальноосвітніми школами, а весь зміст освіти — мати науковий характер. У академії, скажімо, пропонувалися до вивчення такі цикли предметів: граматика «купно» з географією та історією; арифметика і геометрія; логіка або діалектика; риторика «купно или раздельно» з поезією; фізика разом з метафізикою; політика; богослов'я.

Не обходить Ф. Прокопович і таких проблем, як значення особи вчителя у навчанні й вихованні, та методика викладання. У згаданій праці він наполягає на тому, щоб роботу з дітьми здійснювали добре підготовелні кадри.

Сам Ф. Прокопович був прекрасним учителем, обдарованим і високо кваліфікованим викладачем, мудрим вихователем. Випробувавши і перевіrivши на собі, на своїй практичній діяльності основні існуючі методи і прийому навчання та виховання, Феофан Прокопович прийшов до переконання про необхідність по-новому, на якісно вищому рівні організовувати підготовку учительських кадрів. Тому майбутніх вчителів, на думку Ф. Прокоповича, треба ретельно перевіряти. Успіху досягає той, хто поважає особистість учня. Такий учитель дбатиме про розвиток своїх вихованців, вилучатиме із навчання дух схоластики і зубріння. Учителю повинен уміти викликати в учнів інтерес до науки, добре володіти словом, повідомляти знання коротко, але зрозуміло. Учніня має бути таким, щоб учні свідомо засвоювали знання і бачили «берег, до якого пливуть».

Цінними в історії педагогічної думки і освіти України, є погляди Ф. Прокоповича на навчання, освіту, розвиток, виховання і формування юної особистості, що розкриті в книзі «Про риторичне мистецтво». На його думку, оратор, у даному випадку вчитель, користуючись знаннями основних закономірностей розвитку людської психіки, повинен кваліфіковано впливати на почуття об'єкта виховання і учасника процесу навчання, торкатись найтонших струн юних сердець...

Освітня діяльність та педагогічні погляди Ф. Прокоповича здійснили певний вплив на багатьох діячів, зокрема: В. М. Татіщева, Г. С. Сковороду та інших.

Михайло Козачинський (1699—1755) у своїх курсах риторики і філософії, які він читав у академії, багаторазово підходить до розгляду проблеми спадковості і виховання. У книзі «Философия Аристотелевская...» педагог стверджує, що людина не народжується з готовими моральними якостями. Вони набуваються нею у процесі виховання. З цього приводу він пише: «Стверджую» чесність не є від природи..., а від вправ. Діючи справедливо, ми стаємо справедливими».<sup>1</sup> Він робить висновок, що моральні якості не прищеплюються юнакові словесними настановами вихователя, а виробляються багаторазовими вправами, останні ж переростають у звички.

М. Козачинський надзвичайно високо цінить освіченість людини, розуміючи під нею не тільки розумовний розвиток, але й добру вихованість: «Ці два позитивні досягнення — науки і моралі, тоді і життя ваше наповниться слави...» Педагогу належать новаторські, на той час, ідеї про провідну роль виховання у формуванні особистості, про визначальну роль школи і науки у розвитку суспільства та інші.

Стефан Калиновський (1700—1753 рр.) після закінчення Києво-Могилянської академії, викладав у ній курс риторики і філософії.<sup>2</sup> У своєму викладі С. Калиновський порушує багато педагогічних проблем, як значення книги у розвитку людини і суспільства; роль практичного досвіду у процесі пізнання навколишньої дійсності; взаємовідношен-

1. Козачинский М. Философия Аристотелевская. / У кн.: Антология педагогической мысли Украинской ССР. — М., 1988. — С. 138.

2. Повна назва курсу: «Четыре книжки риторических наставлений для украинской молодежи в коллегии Киево-Могилянской, изложенные и прочитанные в году 1722 под руководством весьма мудрого и благочестивого отца Стефана Калиновского, 1727/28 учебный год».

ня таланту і науки тощо. Але особливо детально і повно Калиновський розробляє курс етики, в якому засуджує поширену в ті часи теорію спадковості моральних якостей людини.

С. Калиновський вважає, що моральні якості формуються внаслідок виховання, як провідного чинника розвитку особистості. Особливу роль у цьому процесі він надає вправам, за допомогою яких формуються практичні уміння та навички, добродійність. Базуючись на цьому, С. Калиновський визначає мету етики: «Матеріальною метою етики є людина, тому що в ній відбивається добро. Формальна мета етики — гідний вчинок, пристойне життя, в якому вона знаходить задоволення».

Оригінально і сміливо, як для свого часу, С. Калиновський розглядає проблеми науки і релігії: «Досвід наук не може сприяти існуванню віри; віра не має дійсності там, де накопичено людський досвід, очевидно, віра не може стояти поруч зі знанням... Віра не є знанням, так як у вірі не має очевидності і знайомства з об'єктом... Очевидність пізнання є визначена якість і світ пізнання, в якому інтелект так ясно становить об'єкт, що ніщо не може з ним розходитися, бо є його відображенням».

Настановами С. Калиновського стосовно добродійності та шляхів її виховання, вперше в історії вітчизняної педагогіки започатковано основи педагогічної етики.

### Завдання для самостійного студентського пошуку.

1. Прочитайте виклад життєпису Дмитра Туптала за книгою; «Давня українська література»<sup>1</sup> і складіть короткий бібліографічний список основних його праць (у хронологічному порядку).

2. Чому у своїй літературно-науковій діяльності Дмитро Туптало крім української джерельної першооснови звертався до російських, польських, грецьких і латинських рукописних та друкованих творів? Яку мету цим переслідував, і які завдання вирішив?

3. Визначте наукове, історичне, пізнавальне і виховне значення творчої спадщини Дмитра Туптала на небосхилі українського шкільництва, освіти, педагогічної думки і на-

1. Грицли М. С., Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. — К., 1989. — С. 202—205.

ціональної самосвідомості. Підкрепіть свої судження конкретними прикладами.

Народився Данило Савич Туптало в грудні 1651 р. в містечку Макарові на Київщині, в родині сотника. В 1665 р. залишив Києво-Могилянську колегію, після чого, за порадою батька, в 1668 р. постригся в ченці, прийнявши ім'я Димитрія. В 70—90-х роках жив і працював в різних монастирях України та Білорусії, зокрема, в Києво-Печерській лаврі, в якій провів копітку роботу, складаючи відомі Четьї мінеї. У 1702 р. його призначили митрополитом у Ростові, де він багато зробив для піднесення не тільки духівництва, а й світських людей, заснувавши школу за зразком його рідної Київської колегії. Помер 28 жовтня 1709 р.

Дмитро Туптало був людиною енергійною і діяльною, палким патріотом своєї вітчизни. Він часто переходив з монастиря в монастир, бував у Білорусії і в Росії, ще до призначення ростовським митрополитом, писав послання і читав проповіді, в яких інтерпретував традиційні сюжети й мотиви в алегорично-символічному ключі, засуджував неучтво попів та монахів, інколи зачіпав соціально-політичні проблеми, висловлював співчуття пригнобленим.

За дорученням чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, Дмитро Туптало написав збірник оповідань про чуда ікони богородиці з чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, перше видання якого вийшло в друкарні того ж монастиря 1680 р. і називалося «Руно орошенное». Написана за зразком збірника оповідань про чуда богородиці «Небо новое» Іоанікія Галятовського, книга Дмитра Туптала «Руно орошенное» мала успіх і ще за життя автора перевидувалася в Чернігові та Києві шість разів; крім того, вийшла друком одна проповідь «Апология», всі інші побачили світ після смерті автора. Дмитро Туптало був також автором двох драм «Комедія на день рождества Христова» і «Комедія на успеніє Богородиць», багатьох віршів, написаних тогочасною українською мовою.

Більше двадцяти років (1683—1705) Дмитро Туптало працював над упорядкуванням та виданням книжок про життя святих (т. 1 — 1689, т. 2 — 1695, т. 3 — 1700, т. 4 — 1705). Агіографічний матеріал, упорядкований за днями року від 1 вересня до 31 серпня (кожен том обіймає три місці) відповідно до визначених церковним календарем свят і днів пам'яті православних святих. Джерелом для української ре-

дакції житій святих послужили, насамперед «Великі Четьї мінеї» московського митрополита Макарія (XVI ст.), один із рукописних списків, яких був спеціально доставлений з Москви, а також перекладні й оригінальні твори грецьких та латинських церковників, різні біблійні книги, окремі писання польських авторів тощо. Дмитро Туптало щедро використав також «Повість врем'яних літ» і особливо «Киево-Печерський патерик». З використаних джерел до твору Дмитра Туптала потрапляє чимало апокрифічних мотивів. Однак, самі житія не були буквальним повторенням попередньої агіографії, вони заново написані Тупталом: наприклад, мінеї Макарія склали дванадцять томів, а Дмитрія — лише чотири; якщо той, або інший матеріал вже був достатньо висвітлений, то Туптало не розтлумачував його, а робив лише посилання чи відповідне доповнення. Крім того, до кожної книги він додавав повчання та деякі історичні довідки, потрібні для підкреслення моралізаторської і патріотичної ідеї. Все це, та доступність викладу, і зробили «Книгу житій святих» однією з найпопулярніших серед українців, білорусів і росіян у XVIII і XIX ст., коли вона неодноразово перевидавалася з незначними цензурними та редакційними правками. Ймовірно, що саме про неї згадував Г. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки».

Збирався Дмитро Туптало зробити короткий виклад житій святих під назвою «Мартиролог или мученикословіе, житія святих по місяцех и числах вкратце собранные в себе содержащие», однак робота лишилася незакінченою.

Інтенсивна діяльність Дмитра Туптала відіграла важливу роль у подальшому розвитку науки і культури, в розширенні і зміцненні українсько-російських культурних взаємин. Він однаковою мірою увійшов в історію як української, так і російської літератур.

## З М І С Т

Попереднє слово .....	3
<b>Розділ 1. У неволі</b> .....	<b>5</b>
1.1. Українське шкільництво за часів татаро-монгольського іґа .....	5
Завдання для самостійного студентського пошуку за піснею-плачем «У неділю рано-пораненьку у всі дзвони дзвонять» .....	16
1.2. Українська школа в Литовській державі .....	17
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом уривку твору О. Субтельного «Україна. Історія» .....	29
1.3. Визначні діячі української національної педагогіки епохи Відродження .....	31
Завдання для самостійного студентського пошуку за Вступом Юрія Дрогобича до книги «Прогностична оцінка 1483 року» .....	35
<b>Розділ 2. Колонізаторська освітня політика Польщі на українських землях</b> .....	<b>37</b>
2.1. Католицькі школи, як засіб закатоличення і колонізації українського народу .....	37
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком твору анонімного автора «Пересторога» .....	41
2.2. Українська національна школа кінця XVI — першої половини XVII ст. ....	43
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом уривку із «Статуту Львівської братської школи» .....	50
2.3. Педагогічна діяльність вчителів братських шкіл .....	54
Завдання для самостійного студентського пошуку за уривком праці Мелетія Смотрицького «Тренос» .....	62
<b>Розділ 3. Наперекір неволі</b> .....	<b>65</b>
3.1. Києво-Могилянська колегія та її вплив на розвиток науки й освіти в Україні .....	65
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті П. Мазура «Дві долі» .....	71
3.2. Києво-Могилянська академія — зліт і падіння .....	76
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом статті О. Рудницької і Н. Онищенко «Серед семи вілних наук» .....	82
3.3. Педагогічна творчість професорів Києво-Могилянської колегії та академії .....	89
Завдання для самостійного студентського пошуку за викладом життєпису Дмитра Туптала по книзі «Давня українська література» .....	101



Олександр Опанасович Любар,  
Дмитро Тимофійович Федоренко.

Історія педагогічної думки і освіти в Україні. — Частина третя:  
У неволі.

Навчальний посібник для студентів педагогічних навчальних  
закладів.

Рекомендовано МО України, як навчальний посібник для сту-  
дентів педінститутів.